In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

1.3

SIDDHĀNTASŪTRAVṚTTI.

Pub. in Bulletin of The Govt. Oriental Manuscripts Library, Madras, Vol. XVI, no 1., 1963.

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

69

whenever they found time even while they were moving from place to place. This has been commented upon by many great scholars in S'aiva Philosophy like Śivāgrayogi, jñānaprakās'a Śivāchārya, etc. Some of these commentaries are very brief, some elaborate and some take the middle course. The large number of commentaries on this work indicate the importance that is attached to this work. S'ivāgrayogi's commentary has been printed in Grantha script by S'āradāvilas Press, Kumbakonam.

This is accompanied by a brief commentary of Sadās'iva Śivācārya disciple of Isvara S'ivācārya and the head of Maṇikaṇṭha Mutt. Except this nothing is known about the author. The simplicity of the style, the impressive nature of the commentary and the large number of passages quoted from authoritative works are the main considerations that prompted us to take it up for publication though it is available only in a single copy with a profusion of scribal errors.

The text and commentary published herein are based on a single paper manuscript written in Telugu script and preserved in the Government Oriental Manuscripts Library under D. No. 5556. The size of the volume is 20.6 x 16.5 centimeters. It is full of scribal errors and many of the works quoted herein are not yet printed. Hence the text has been corrected as far as possible with the material available here.

69

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ सिद्धान्तसूत्रवृत्तिः ॥

शिवं परात्परं नित्यं चिद्घनानन्दमव्ययम् ।
पशूनां पाशहर्तारं पञ्चकृत्याधिकारिणम् ॥
विघ्नेशं स्कन्दमम्बां च विश्वेशं च गिरं गुरुम् ।
नत्वा सिद्धान्तसूत्राणां वृत्तिं वक्ष्ये शिवाज्ञया ॥

श्रीमन्मेरौ कैलासनामकशिखरे विराजमानं श्रीदक्षिणामूर्तिभगवन्तं श्रीनन्दिकेश्वरो नमस्कृत्य, स्वामिन् पुरा चर्याक्रियायोगपादास्त्वनुगृहीताः । पक्वात्मनां मुमोक्षाय ज्ञानपादमनुगृहाणेति पप्रच्छ । सोऽपि तेन प्रश्नेनानुमोदितः तत्तथैवेति प्रतिज्ञाय यथाश्रुतमुपादिशत् । तद्यथा—अथसृष्टेः पूर्वं निष्कलपरशिवात् नादादिपदत्वेनोद्गीर्णं संज्ञारूपात्मकं ज्ञानमन्त्रविग्रहवत्तया सकलकलात्मकः सदाशिवदेवो बुद्ध्वा पशूनां चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं त्रिपदार्थचतुष्पादप्रतिपादकं कामिकाद्यष्टाविंशत्यागमजालं पञ्चवक्त्रैर्निर्माय प्रणवादिभ्यो दशभ्यः शिवेभ्योऽनादिरुद्राद्यष्टादशभ्यो रुद्रेभ्यश्चोपदिष्टवान् । स तेषामुपदेशकाले उपश्रोत्रा रुरुसंज्ञकेन सङ्ग्रहरूपेण ज्ञानमार्गमुपदिशेति पृष्टस्सन् तथैवेत्यनुगृह्य सकलागमेषु सारं समुद्धृत्य शिवज्ञानबोधाख्यमनुष्टुप्छन्दोरूपं द्वादशसूत्रात्मकं शास्त्रं प्रणीय तस्मै समुपादिशत् । तत्सहितं सर्वागमजालं मघोघ-[महौघ] प्रकारेणानन्तेश्वरायोपदिष्टवान् । सोऽपि यथाश्रुतं मह्यमुपादिशत् । अहमपि तद्रौरवागमान्तस्स्थपाशविमोचनपटले पठितानि शिवज्ञानबोधसिद्धान्तसूत्राणि तदर्थांश्च तुभ्यमुपदिशामि । त्वमपि पक्वात्मनां त्वसार्थानुपदिशेत्युपदिष्टवान् ।

अथेदानीं निगमागमपारावारपारीणवैदिकशैवसिद्धान्तस्थापनाचार्यवामदेवऋषिसम्प्रदायप्रवर्तकमणिकर्णिकामठनिवासप्रसिद्धनैष्ठिकवर्यविश्वेश्वरशिवाचार्यप्रधानशिष्यशैवसंन्यासनिष्ठानिष्णातसदाशिवशिवाचार्ययोगी तानि सिद्धान्तसूत्राणि व्याकरोति ।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अस्मिन् शिवज्ञानबोधशास्त्रे प्रथमद्वितीयसूत्राभ्यां कर्तुः प्रमाणलक्षणे संहारो [त्पत्तिक्रमे मायाकर्मणोः प्रमाणलक्षणे च तृतीयतुरीयसूत्राभ्यां पशु-पशुत्वयोः प्रमाणलक्षणमीश्वरतिरोधान] कृत्यं च, पञ्चमसूत्रेण पशोरन्तर्यामित्वेन पशुपतेः पालकत्वविधानं च, षष्ठसप्तमसूत्राभ्यां सदसन्निरूपणं च, अष्टमनवम-सूत्राभ्यां शिवानुग्रहपूर्वं श्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारफलितमोक्षक्रमं च, दशमसूत्रेण प्रपत्त्या पाशवासनाक्षयं चागामिकर्मानवाप्तिं च, एकादशद्वादश-सूत्राभ्यां अन्तरङ्गबाह्यभक्तिप्रतिपादकयोगक्रियाचर्याक्रमं च समाहृत्य त्रिपदार्थाः चतुष्पादाः प्रतिपादिताः ।

अस्य शास्त्रस्य पतिपशुपाशविवेको विषयः । पाशपरित्यागेनाखण्डाकार-सच्चिदानन्दाद्वयपरिपूर्णशिवसायुज्यरूपमुक्तिः प्रयोजनम् । शक्तिपातवन्तोऽधि-कारिणः । आत्मनां शिवज्ञानेन शिवानन्यानुभवबोधः सम्बन्धः ॥

अगजाननपद्मार्कं गजाननमहर्निशम् ।
अनेकदं तं भक्तानामेकदन्तमुपास्महे ॥

अथानुमानपुरस्सरं पठितसूत्रस्य व्याख्यामादावारभते[1] । शब्दार्थात्म-कप्रपञ्चस्य स्वयंभूत्वस्वभानत्वाभ्यां न कर्त्रपेक्षेति वादिनो निराकरणपूर्वकमनु-मानेन जगत्कर्तारं शिवं साधयति :—

सू—स्त्रीपुंनपुंसकादित्वात् जगतः कार्यदर्शनात् ।
अस्ति कर्ता स हृत्वैतत् सृजत्यस्मात् प्रभुर्हरः ॥ १ ॥ इति ॥

जगतः कर्ताऽस्ति स्त्रीपुंनपुंसकादित्वात्, कार्यदर्शनात् स एतद् हृत्वा सृजति । अस्मात् प्रभुः हरः इति योजना । ननु

[2]प्रमाणव्यतिरिक्तत्वादप्रमेय इति स्मृतम् ।
अनिर्देश्यमलक्ष्यत्वात् [3]अवाङ्मनसगोचरम् ॥

इत्यादिप्रमाणागोचरत्वप्रतिपादकागमवचनबाहुल्यादनुमानेन परतत्त्वं साध्यत इत्युक्तिः विरुद्धेति चेत्—सत्यम् । उपाधिरहिते निर्विकल्पकज्ञान-

१. मातृका—आरभ्यते ।
२. मातृका—पुराण ।
३. मातृका—वाङ्मनातीतगोचरम् ।

स्वरूपेऽनर्वाचीनपदे परतत्त्वे तथा भवतु । महत्त्वमस्माभिरनुमानेन साध्यत इत्युक्तिः बैन्दवादिसहितसविकल्पकसार्वज्ञादिषाड्गुण्यविशिष्टार्वाचीनलय-भोगाधिकारधर्मलक्षितशक्ताभिधानकपदस्यैव । तदुक्तं पुष्पदन्तस्तवे—

अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयो-
रतद्व्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ।
स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः
पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥

पौष्करे—

लयभोगाधिकारात्मव्यापारत्रयलक्षितः ।
स्वभावादच्युतः शक्तः स पतिः परिपठ्यते ॥

पदार्थः पतिसंज्ञितः इत्यतो न विरोधः । जगतः कर्तास्तीति प्रतिज्ञा । गच्छति नश्यतीति व्युत्पत्त्या जगच्छब्दो निष्पन्नः । तज्जन्मादिकं कर्तृसा-पेक्षम् । तथा च मृगेन्द्रे:—

जगज्जन्मस्थितिध्वंसतिरोभावविमुक्तयः ।
कृत्यं सकारकफलं ज्ञेयमस्यैतदेव हि ॥ इति ॥

अत्र प्रथमं शब्दप्रपञ्चसाधकहेतुमाह—स्त्रीपुंनपुंसकादित्वादिति । वर्णानां स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गाव्ययादिभेददर्शनात् जडत्वे सत्यनेकत्वात् गुणत्वाच्च प्रज्ञादिषाड्गुण्यविशिष्टेच्छाप्रयत्नादिशक्तिमत्कर्तृकत्वम् । तथा च वातूले—

स्त्रीरूपाश्चैव पुंरूपास्तथानुभयरूपकाः ।
सर्वे च देवतारूपाः प्रत्येकं वर्णरूपकाः ॥

अजिते—

आसीत्पूर्वं हि सर्गादौ ब्रह्मरूपात् पराच्छिवात् ।
शब्दस्ततोऽक्षरस्तस्माच्छब्दराशिरनुत्तमः ॥

पौष्करे—

तेषामेका परा योनिः यत्तेजः प[पा]रमेश्वरम् ।
निमित्तमीश्वरस्तेषामुपादानं स बिन्दुराट् ॥
स्वकर्मसहकारी स्यात् कार्यं तस्मात्सहेतुकम् ।
उपादानमतो बिन्दुर्यस्माद्वर्णा न तं विना ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

बहुधा संस्थिता वर्णाः कृतकाः चेतना यतः ।
वर्णाश्च स्वरसंयोगात् पदं तैर्वाक्यमिष्यते ॥
तस्मादर्थप्रतीतिः स्यात् व्यवहारनिबन्धना । इति ।

अर्थप्रपञ्चसाधकहेतुमाह—कार्यदर्शनादिति । तनुकरणभुवनभोग्यवस्तूनां कार्यत्वेन दर्शनात् उत्पत्तिमत्त्वात् कर्तास्तीत्यर्थः । पराख्ये— मूर्ता सावयवा ये ता नानारूपपरिच्छिदाः । मृगेन्द्रे— अथानादिमलापेतः सर्ववित् सर्वकृच्छिवः ॥ न्यायशास्त्रे च—

नमामि परमात्मानं स्वतस्सर्वार्थवेदिनम् ।
विद्यानामादिवक्तारं निमित्तं जगतामपि ॥

अस्योदाहरणं पौष्करे —

विवादाध्यसितं विश्वं विश्ववित्कर्तृपूर्वकम् ।
कार्यत्वादावयोरसिद्धं कार्यं कुम्भादिकं यथा ॥ इति ॥
इह धर्मेण साध्यते क्वचित्कार्येण कारणम् ।
कारणेन क्वचित्कार्यं क्वचिदाम्नायदर्शनात् ॥

इति मतङ्गवचनात् आगमेन जगतः सकर्तृकत्वसिद्धिः । अनुमानं च विचित्ररूपं जगत् ज्ञानक्रियाशक्तिसाध्यं कार्यत्वात् शि[जी]वज्ञानक्रियासाध्यरथगोपुरप्रासादादिसतीति [वदिति] ज्ञानक्रियाशक्तिसिद्धौ, तद्धर्मी महेश्वरः कर्तेत्यनुमीयते । ननु अनुमानस्य प्रत्यक्षोपशपि[जीवि]त्वात् रसवत्वादौ धूमाग्निदृष्टौ भूधरे धूमदर्शनादग्न्यनुमितिवत्, एकत्रैकदा घटादिकं तत्कर्तारं तत्क्रियां च दृष्ट्वान्यत्रापि घटदर्शनात् कुलालकर्तृकत्वानुमितिवच्च, एकत्र प्रपञ्चक्रियारूपधर्मं तत्कर्तारं दृष्ट्वा खलु प्रपञ्चकर्तास्तीत्यनुमेयम् । तद्वत् कुत्राप्यदृष्टत्वात् इदमीश्वरसाधकानुमानमसिद्धमिति चेत्—तन्न । अनुमानमपि विशिष्टशौ[इ]ष्टसाधन-सामान्यदृष्टसाधनभेदेन द्विविधम् । तयोर्मध्ये धूमादग्न्यनुमानं, घटात् कुलालानुमानं चेत्यादि विशिष्ट[दृष्ट]साधनम् । पिशाचग्रस्तहि न [स्तान् हि] दृष्ट्वा तदाविष्टग्रहादर्शनेऽपि तच्चेष्टया ग्रहानुमानं सामान्यदृष्टसाधनम् । तद्वत् सामान्यदृष्टसाधनधर्मधर्म्यनुमानेनेश्वरसाधकानुमानं सिद्धम् । तथा हि किरणे :—

दृष्टं सामान्यतो दृष्टमिति तत्साधनं द्विधा ।
तत्राद्यमक्षयोग्यस्य पदार्थस्यानुमापकम् ॥
अन्यत् स्वतोऽप्यदृष्टस्य पदार्थस्यानुमापकम् ।
तथैव पशवः केचित् ग्रहमस्तां विकुर्वते ॥
विकारास्तत्र दृश्यन्ते ग्रहः क्वापि न दृश्यते ॥ इति ॥

अथ मायाकर्मणोरचेतनत्वात् कालस्य जडत्वे सत्यनेकतया कार्यत्वात् जीवानामाणवमलरुद्धक्रियाशक्तिमत्वात् हिरण्यगर्भनारायणकालरुद्राणां सकलरूपमहेश्वराङ्गोद्भूतत्वेन गुणत्रयाधिष्ठिताशुद्धाध्वकृत्यस्यैव कर्तृत्वात् शिव एक एव शब्दार्थप्रपञ्चयोरादिकर्ता ।

ननु ब्रह्मा जगत्कर्ता, नारायणो जगत्कर्ता, रुद्रो जगत्कर्तेति श्रुतिचोदितत्वात् अत्र कथं तद्व्युदासेन शिवस्यैव कर्तृत्वमुच्यते । सत्यम् । श्रुतौ कलशाक्षमालाशङ्खचक्रशूलडमरुकादिचिह्नानामनुक्तत्वात् ब्रह्मादीनां[दिभ्योऽ]भिन्नः निष्कलः परशिवः योगेन व्यपदिश्यते । नोचेदन्योन्यविरोधात् कृत्यमेव न सङ्गच्छेत । किञ्च [1]एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे इत्यादिश्रुतिविरोधश्च । तस्माद्यौगिकब्रह्मविष्णुरुद्रात्मकभक्तेभ्यो लीलानित्यविमूर्त्योः प्रदायक ईश्वराभिधायकः शिव एव आदिकर्ता सकलरूपधृत् । ब्रह्मविष्णुरुद्रमहेश्वरादयस्त्ववान्तरकर्तारः । तदुक्तं पराख्ये—

एको हि नामभेदैः स्थितः स परमेश्वरः ।
बृहत्वात् बृंहणत्वाच्च ब्रह्मैव शिवयोगतः ॥
विष्णुः प्रभवशीलत्वात् प्रभवो जगतां प्रभुः ।
रुजं द्रावयते यस्मात् तेन रुद्रो रुजाक्षयात् ॥

पौष्करे च —

तथा प्रथमसृष्टेस्तु समस्तोपाधिवर्जितः ।
कर्ता महेशोऽवशिष्टः प्रवृत्ताशेषशक्तिकः ॥ इति ॥

स उक्तधर्मधर्म्यनुमानेन सिद्धः कर्ता । एतत् हृत्वा सृजतीति । वर्तमानप्रपञ्चमुपसंहृत्य हर एक एवावशिष्टतया स्थित्वा पुनः प्राग्वत् सृष्ट्यादिकृत्यं करोति । तदुक्तं मृगेन्द्रे—

1. मातृका—रुद्र एक एव द्वितीयोऽन्ये ।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

भोगसाधनमाश्रित्य कृत्वा कारणसंश्रयम् ।
तच्च सात्मकमाक्रम्य विश्रमायावतिष्ठते ॥

हर एक एवावशिष्टः[इत्यत्र]सममतिवचनं देवीकालोत्तरे :—

अहमेको न [मे कश्चित्] नाहमन्यस्य कस्यचित् ।
न तं पश्यामि यस्याहं तन्न पश्यामि यो मम ॥ इति ॥

पुनरपि मृगेन्द्रे—

भविनां भवखिन्नानां सर्वभूतहिते रतः ।
स्वापावसानमासाद्य पुनः प्राग्वत् प्रवर्तते ॥ इति ॥

ननु जीवानां जननमरणयातायातश्रान्तिविश्रान्त्यर्थमुपसंहारोऽस्तु । पुनः प्रपञ्चकरणं किमर्थमित्याशङ्काया उत्तरवचनं किरणे—

भुक्त्यर्थं स्वपशुर्बद्धो नान्यथा सास्य जायते ।
यावच्छरीरसंश्लेषः न सञ्जातो न भोगभाक् ॥
मायेयं तत्पुनस्तस्य तथा भावान्न मुक्तिभाक् ।
तेन तेनास्वतन्त्रत्वात् मलिनो मलिनीकृतः ॥
यदा वस्त्रं सदोषत्वात् मलान्येन विशुध्यति । इति ॥

अस्मात् प्रभुर्हर इति । उक्तरीत्या परिशिष्टो जगत्स्वामी अयमेव पुनः सृष्ट्यादिकर्ता । एवं पूर्वोक्तधर्मधर्म्यनुमानेन सिद्धः पतिः तटस्थः । अस्य लक्षणमुत्तरत्र वक्ष्यामः । अस्य पत्युः परस्य परमात्मपरब्रह्मरूपपरशिवस्य लाक्षणिकवचनानि देवीकालोत्तरे—

निरञ्जनं निष्प्रतिमं निरीहमस्पृश्यमग्राह्यमचिन्त्यरूपम् ।

अचिन्त्यविश्वसादाख्ये—

परमं शाश्वतं सत्यज्ञानानन्तसुखात्मकम् ।
वाच्यवाचकराहित्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥

वातूले—

शिवं परात्परं सूक्ष्मं नित्यं सर्वगमव्ययम् ।
अचिन्तितमनौपम्यमप्रमेयमनामयम् ॥ इति ॥

एतत्परशिवान्तर्भूतपञ्चशक्तीनां पुनः प्रपञ्चोत्पत्तिनिमित्तमाविर्भावः । यथा वातूले—

तच्छिवे तु परा शक्तिः सहस्रांशात्तु जायते ।
तच्छक्तेस्तु सहस्रांशादादिशक्तिसमुद्भवः ॥
तच्छक्तेस्तु सहस्रांशादिच्छाशक्तिसमुद्भवः ।
तस्याश्शक्तेस्सहस्रांशाज्ज्ञानशक्तिसमुद्भवः ॥
तस्याश्शक्तेस्सहस्रांशात्क्रियाशक्तिसमुद्भवः ।
बिन्दुरूपं परा शक्तिः नादः स्यादादिरिष्यते ॥
बीजमिच्छेति विज्ञेयं शब्दो ज्ञानमिहोच्यते ।
वाग्भव[श्चा] स्यात्क्रियाशक्तिः ॥ इति ॥

एवं पञ्चशक्त्याविर्भावस्याभिन्ननिमित्तोपादानकारणात्मकः कर्ता शुद्धाशुद्धप्रपञ्चकृत्ये शक्तोद्युक्तप्रवृत्तभेदैः त्रिविधो भवति । तथा च मृगेन्द्रे—

शक्तोद्युक्तप्रवृ[त्तिभ्यः] कर्ता त्रिविध इष्यते ।
शक्तेः प्रवृत्तिभेदेन भेदस्तस्योपचारतः ॥ इति ॥

अथैतेषु प्रथमं शक्तसंज्ञकपतेः स्थानलक्षणवचनानि—

पौष्करे—

उपसंहृतकार्यात्मा यदा बिन्दुर्व्यवस्थितः ।
तदा लयाह्वयं तत्त्वं शिवतत्त्वं तदेव हि ॥
विद्यातत्त्ववदेवेदं बिन्दुतत्त्वादिलक्षणम् ।
किन्तु स्वमूक्रियाशक्तिकरणात्मकं प्रियम् ॥
व्यापकं नित्यमचलं सर्वतो[भद्र]मीश्वरम् ।
तस्मिन् विशिष्टचिन्मात्रः व्यापकत्वादिधर्मवान् ॥
अन्योन्यतश्च तच्छक्तेः समवायः स्थितः शिवः ।
शक्तोऽयं शक्तयो यस्मादुद्योगादिक्रियाः च्युताः ।
शिव एवावतिष्ठन्ते निष्कलश्च स एव हि ॥
निरपेक्ष[त्व]सर्वज्ञत्वादि षाड्गुण्यपरिपूर्णः [भूषितः] ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

तथा च सर्वज्ञानोत्तरे—

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।
अनन्तशक्तिश्च निरामयात्मा विशुद्धदेहः स शिवत्वमेति ॥

अथ तस्य समवायलक्षणवचनानि सर्वज्ञानोत्तरे :—

निष्कलस्था परा शक्तिरचला सर्वतोमुखी ।
सुसूक्ष्मा निर्मला नित्यानन्दा निर्वाणदा परा ॥
सा बिन्दु[र्भा]ति तत्त्वेषु सर्वतत्त्वेषु चैव हि ।
तया धृतं जगत्सर्वमेकयानेकरूपया ॥

एतामुक्[दृक्]शक्तिप्रपञ्चकर्ता। ननु लोके ते भ[देह]वतामेव क्रियाकर्तृत्वदर्शनात् ईश्वरस्य तदभावात् कृत्यं कथं सम्भवतीत्याशङ्क्य परिहारवचनानि पौष्करे—

सदेहस्यापि [स्यैव] कर्तृत्वं सर्वत्रापि यदीष्यते ।
तद्देहस्यापि कार्यत्वात् व्याप्तं कर्त्रन्तरेण तत् ॥
तस्य देहादयोऽप्येवमित्यवस्था न कुत्रचित् ।
यथा कालो ह्यमूर्तोऽपि दृश्यते फलसाधकः ॥
एवं शिवो ह्यमूर्तोऽपि कुरुते कार्यमिच्छया ।
अदेहस्यापि कर्तृत्वं स्वदेहप्रेरणे यथा ॥

मृगेन्द्रे—

साधारे यः परार्थेऽस्मिन् निराधारेऽपि कृत्यकृत् ।
अन्तरिक्षे निराधारो ह्यद्रिशाखादिकम्पकृत् ॥ इति ॥

भवतु तथा। शिवस्य पूर्वं निर्विकारत्वं प्रतिपादितम्। इदानीमन्योन्यविरुद्धपञ्चकृत्यकर्तृत्वे सुतरां विकारित्वप्रसङ्गश्च इत्याशङ्कायाः परिहारवचनानि पौष्करे—

कर्तृत्वं द्विविधं विप्राः सङ्कल्पात्करणादपि ।
न हि सङ्कल्पमात्रेण कुलालैः क्रियते घटः ॥
शिवस्सङ्कल्पमात्रेण बिन्दुक्षोभकरस्सदा ।
न व्यापारविशेषेण येनायं विकृतो भवेत् ॥

समस्तोपाधिशून्यत्वात् निर्मलत्वाच्च हे द्विजाः ।
य एवोपाधिमन्तस्ते विकृताः कार्यजन्मनि ॥
ततश्च नोऽविकारत्वं कर्तृत्वेन विरुध्यते ।
समस्तोपाधिशून्यत्वे कर्तृत्वं तस्य नेष्यते ॥
कर्तृत्वप्रतिबन्धत्वाद्दीपादेस्तद्वियोगतः ।
भवेत् प्रत्युत कर्तृत्वं प्राचुर्याय मुनीश्वराः ॥
यथार्को विनचेष्टानां सन्निधेरुपकारकः ।
तथा सन्निधिमात्रेण विदधात्यखिलं शिवः ॥ इति ॥

अथ सृष्टिक्रम—कर्ता एवमेकोऽपि शक्तिद्वारानेको भूत्वा शुद्धाशुद्धमायाविशिष्टतयाभिन्ननिमित्तोपादानः सन् प्रपञ्चोत्पत्त्यादिकं करोति। तथा च देवीकालोत्तरे—

भूतानि चाहं स्थिरजङ्गमानि
यावन्ति चान्यान्यहमेव तानि ।
ईशोऽहमेवास्मि चराचरस्य
पिता च माता च पितामहोऽपि ॥ इति ॥

अथ प्रथमं शब्दोत्पत्तिक्रमो यथा—

ततस्त्वहर्मुखे काले शिवशक्त्या[क्त्योः] समागमात् ।
शिवेच्छा[च्छै] एव सर्वेषामुत्पत्त्यर्थमनन्तरम् ॥
तदभूत् क्षोभितं विश्वकारणं योगमायया ।
तत्क्षोभतः समुत्पन्नं शास्त्रं नादस्वरूपतः ॥
प्रवृत्तं तदधः किञ्चिद्बिन्दुधाकारतः शिवम् ।
स बिन्दुरिति विख्यातः शरच्चन्द्रसमप्रभः ॥
स चतुर्धा समाख्यातो ज्योतिषां परमो निधिः ।
शिवेच्छाक्षोभितो बिन्दुस्तदधश्शक्तिरम्बिका ॥
शशाङ्कशकलाकारं शक्तित्रयमतस्ततः ।
वामा ज्येष्ठा स्थिता रौद्री सुसनागेन्द्रसन्निभा ॥
वामा वै दण्डवज्ज्येष्ठा रौद्री शृङ्गाग्रत स्थिता ।
सा माया पररूपेण जयाद्या परिकीर्त्यते ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

जया च विजया चैव[म]अजिता च पराजिता ।
निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्याशक्तिस्तथैव च ॥

इन्धिका दीपिका चैव रोचिका मोचिका परा ।
व्योमरूपा [परा]नन्दा नाथा नानाश्रिता तथा ॥

आविर्भावमिदं सर्वं शिवाद्यवनिगोचरम् ।
ताभ्यस्सर्वे समुत्पन्नास्त्रिंशद्वर्णाः सविंशकाः ॥

शिवस्यार्स[स्यांस]स्थिता रौद्री वक्त्रे वामा प्रकीर्तिता ।
अम्बिका बाहुसंलग्ना ज्येष्ठा वै दण्डवत्स्थिता ॥

अकार एव विख्यात आकारं शृणुत द्विजाः ।
एष एव द्वितीयेन दण्डेनाग्रस्थितेन च ॥

शेषाणां लक्षणं नोक्तं मया विस्तरभीरुणा ।
वैखरी श्रोत्रविषया स्थूलवर्णपरिग्रहा ॥

स्थानेषु विधृते वायौ प्रयोक्तुरुपकारिणी ।
बुद्ध्या वर्णानुसन्धानपूर्वमर्थस्य वाचिका ॥

प्राणवृत्तिमतिक्रान्ता वागेषा मध्यमाह्वया ।
वर्णरूपानुसन्धानविरहान्तस्समुज्ज्वला ॥

लाघुराण्ड[मयूराण्ड]रसो यद्वन्निर्विशेषार्थधारिका ।
पश्यन्ती वागियं ज्ञेया तृतीया शिवशासने ॥

सूक्ष्मा चिदेकशरणा निवृत्ताशेषशक्तिका ।
वैखर्याः कारणं मध्या पश्यन्ती मध्यमां प्रति ॥

पश्यन्त्याः कारणं सूक्ष्मा निर्विकल्पस्वरूपिणी ।
एताश्च वृत्तयोऽसूनां चतस्रः प्रत्ययात्मिकाः ॥

अन्तरेव स्थितास्तिस्रो बहिरन्या व्यवस्थिता ।
रु[यां]गोपालाङ्गना बाला म्लेच्छाः प्राकृतभाषिणः ॥

अन्तर्बलगताः सर्वा नित्यं जल्पन्ति ता गिरः ।
आभ्यो न परमो बन्ध आभ्यो मुक्तिस्तु नापरा ॥

तन्निवृत्त्यविनामूतदृक्क्रियावारको यतः ।
विविक्ता मन्वते [ते]भ्यः पुद्गलास्वतन्त्रचित् ? ॥

स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनी ।
यस्यां दृष्टस्वरूपायामहंकारो निवर्तते ॥

भित्त्वायं बोधखड्गेन निर्गच्छत्यविशङ्कितः ।
केवलं परमानन्दो धीरो नित्योदितः प्रभुः ॥

नास्तमेति न चोदेति न श्रान्तो न विकारवान् । इति ।

अथ शक्तो विज्ञानकेवलेषु पक्वात्मतयानुगृहीततीव्रतरशक्तिनिपातान् परमुक्तान् कृत्वा तीव्रशक्तिनिपातान् परमुक्तिमप्रापय्य तेषु भोगाय शुद्धमायाशक्त्यभिव्यक्तिं कृत्वा पूर्वोदितविज्ञानानन्दमयकोशेन बद्ध्वा तन्मध्ये विज्ञानकलानां रुद्राणूनां तन्वादिकं स्वयमुल्लेखनात्मना सम्पाद्योदुत्ता[युक्ता]त्मकसदाशिवमुखेन स्थूलतया करोति । अथैव[ष] सदाशिवरूपः यथा वातुले—

योगिनां च यतीनां च ज्ञानिनां मन्त्रिणां तथा ।
ध्यानपूजानिमित्ताय निष्कलः सकलो भवेत् ॥

सौवीर्यं नास्ति तद्देहे मांसास्थिरुधिरं न च ।
इन्द्रचापमिवाकाशे दर्पणे प्रतिबिम्बवत् ॥

तद्रूपं वै समासेन सादाख्यमिति कीर्तितम् ।
सादाख्यं पञ्चधा प्रोक्तं तेषां लक्षणमुच्यते ॥

पराशक्त्यादिशक्तिभ्यः सादाख्यानां समुद्भवः ।
प्रथमं शिवसादाख्यममूर्तं तु द्वितीयकम् ॥

तृतीयं मुक्तिसादाख्यं चतुर्थं पीठ[मीरितम्]।
योनिलिङ्गप्रकारेण जगत्सृष्ट्यर्थकारणम् ॥

सदा संयोगभावत्वात् कर्मरूपमुदाहृतम् ।
एतच्छिवमयं लिङ्गं सर्वतत्त्वालयं स्मृतम् ॥

लिङ्गे तु जायते तत्र जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
तस्माल्लिङ्गं विशेषेण कर्मरूपमुदाहृतम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

कर्मोदये तु सृष्टिः स्यात् कर्मान्ते संहृतिर्भवेत् ।
एतत्कर्मेशरूपं तु सृष्टिस्थितिलयावहम् ॥ इति ॥

किञ्च परमशिवेन स्वसमवेतचिच्छक्तिविशिष्टबिन्दूपादानक्त[क]तयोत्पादितसंज्ञारूपशब्दात्मकमपरज्ञानात्मकं नादं सदाशिवदेवो बुद्ध्वा वेदागमषडङ्गमीमांसान्यायशास्त्रपुराणधर्मशास्त्रायुर्वेदगन्धर्वार्थशास्त्ररूपाष्टादशविद्याः प्रणीतवान् ।

तदुक्तं स्कान्दे—

अष्टादशानां विद्यानामेतासां भिन्नवर्त्मनाम् ।
आदिकर्ता शिवस्साक्षाच्छूलपाणिरिति श्रुतिः ॥

मृगेन्द्रे—

सृष्टिकाले महेशानः पुरुषार्थप्रसिद्धये ।
विधत्ते विमलं ज्ञानं पञ्चस्रोतोऽभिलक्षितम् ॥ इति ।

एवंभूतः सदाशिवः त्रिष्वध्वसु श्रेष्ठभूतशुद्धाध्वसृष्ट्यादिकं करोति। तद्यथा-शक्त्यनुगृहीतावशिष्टतीव्रतरशक्तिनिपातवतो विज्ञानकेवलाननुगृह्य ज्ञानक्रियाभिव्यक्तिमतः कृत्वा तत्तारतम्येन तेषां बोधबैन्दवोदितशुद्धविद्येश्वरसादाख्यतत्त्वेषु तनुकरणादिसृष्ट्यादिकं करोति । तदाह पौष्करे—

भोगाधिकारया शक्तिरभिव्यक्तेह दीक्षया ।
येषां तेषां तु भोगार्थं शिवेन परिकल्पितम् ॥

तत्त्वं सदाशिवं तत्त्वं शिवतत्त्वं च निर्मितम् ।
भोगतत्त्वे स्थितिर्यस्माद्वस्तुतस्त्वनयोर्द्वयोः ॥

व्यक्ताधिकारशक्तीनां भोगार्थं तत्त्वमैश्वरम् ।
तत्त्वं विद्याह्वयं किन्तु पुंसां स्थूलाधि[दि]कारणम् । इति ।

एवं शुद्धाध्वकृत्यमुक्त्वा अनन्तेश्वरमुखेन क्रियमाणमशुद्धाध्वकृत्यं प्रतिपाद्यते ।

तदुक्तं मृगेन्द्रे—

शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्ता प्रोक्तोऽनन्तोऽसिते प्रभुः ।
बिन्दुं शक्त्या पुरा क्षोभ्य शुद्धाध्वानं शिवोऽसृजत् ॥

मायां विद्येशमार्गेण तत्त्वाद्यं चासृजत् पुनः ।
वामादिशक्तिभिर्युक्ता शिवेच्छाविधिशोधि[चोदि]तः ॥
विद्याराजाधिराजेशो मायां विक्षोभ्य मन्त्रराट् । इति ।

एतदनन्तेश्वराभिधानकमहेश्वररूपं यथा वातुले—

कर्मेशस्य सहस्रांशान्महेशस्य समुद्भवः ।
महेशं सकलं विद्यात् सृष्टिस्थितिलयात्मकम् ॥

पञ्चविंशतिभेदेन तन्मूर्तं पञ्चविंशति ।
नानारूपधरो देवो नानाभेदसमन्वितः ॥

नानाचिह्नसमो भेदो नानालीलामनोहरः ।
स्थानयानसमासीनः नृत्तकश्च सुसौम्यकः ॥

अनेनोकारसंयुक्तो देवदेवो महेश्वरः ।
जटामकुटसंयुक्त एकवक्त्रस्त्रिनेत्रकः ॥

सर्वाभरणसंयुक्तः चैकपद्मासनस्थितः ।
वरदाभयहस्तश्च मृगीपरशुधारकः ॥
ईशरूपमिदं प्रोक्तं ॥ इति ॥

एतदनन्तेश्वरमुखेन क्रियमाणाशुद्धाध्वकृत्यमाह—

सू—अन्यस्सन् व्याप्तितोऽनन्यः कर्ता कर्मानुसारतः ।
करोति संसृतिं पुंसामाज्ञया समवेतया ॥ २ ॥ इति ॥

कर्ता अन्यस्सन् व्याप्तितोऽनन्यः पुंसां कर्मानुसारतः समवेतया आज्ञया संसृतिं करोतीति योजना। **कर्ता अन्यस्सन् व्याप्तितोऽनन्य इति।** उपादानजडरूपमायायाः सच्चिदानन्दरूपानन्तेश्वरो विरुद्धधर्मतया भिन्नोऽपि कार्योन्मुखस्वसमवायचिच्छक्तिद्वारकमायाव्याप्त्यत्वं[प्त्या]भिन्नो भूत्वेत्यर्थः । **पुंसां कर्मानुसारत इति** । मायायाः स्त्रीत्वव्यवहारात् तद्विलासानुभवित्वाद्वा पञ्चकञ्चुकात्मकपुंस्तत्त्वसम्बन्धाद्वा पुरुषत्वव्यपदिष्टानां पशूनां धर्माधर्मात्मककर्मपरिपाकानुगुणेनेत्यर्थः । **समवेतया आज्ञयेति** । स्वस्मिन् समवायसम्बन्धेन वर्तमानज्ञानक्रियात्मकशक्तिकरणेन संसृतिं करोति । अभिन्ननिमित्तोपादानतया तनुकरणादिकं सृजतीत्यर्थः । कर्ता अन्यस्सन् व्याप्तितोऽनन्य इति पदेन

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

प्रपञ्चो ब्रह्मविवर्तः, निरुपादानकः, केवलं ब्रह्मोपादानकः, केवलं मायोपादानकः, ईश्वरनिमित्तमात्रकः, परमाणूपादानक इत्यादिव्यावृत्तिपुरस्सरं मायाविशिष्टेश्वरोपादानक इति बोद्धव्यः। कर्मानुसारत इति पदं वैषम्यनैर्घृण्यदोषव्यावर्तकम्। पुंसामिति बहुवचनादिनिर्देशः केन प्रमाणेन साध्य इत्याशङ्कापूर्वोत्तरवचनानि पौष्करे—

आत्मानो बहवः प्रोक्ता बहुत्वं केन गम्यते।
नाक्षगम्यं नानुमेयं नोपमाविषयं गतम्॥

भेदस्य मेयधर्मत्वान्माता मेयः कथं भवेत्।
साध्यसाधनभावोऽपि नात्मभेदोपपादकः॥

आत्मानो बहवो जन्ममरणादिविभेदतः।
जन्मनाशोदयाद्धर्मात् [शादयो धर्माः]दृश्यन्ते भिन्नवस्तुषु॥

ततस्तु जन्मनाशाद्याः ह्यात्मनो भेदकाःस्थिताः।
ननु देहस्य जन्माद्या देहाद्यैस्सहजात्मनाम्॥

देहादेर्यदि जन्मादि न चाचैतन्यदर्शनम्।
तद्देहे जातबालाना[मात्राणा]मपि चैतन्यमिष्यते॥

चैतन्येन विमुक्तस्सन् देहादिरुपजा[पू]यते।
जन्मादिभेदवन्तोऽतो देहाश्चिद्भेदसाधकाः॥ इति॥

ननु श्रुतावात्मैकत्वस्य प्रतिपादितत्वात् अत्र नानात्मकल्पनं विरुद्धमिति चेत्—सत्यम्। शिवजीवयोः सत्यज्ञानस्वरूपत्वादभेदः। भेदस्तु-[वृत्तिज्ञा] नादावेव। निजवृत्त[त्ति]भेदान्नानात्वात् जीवनानात्वमिति न वैदिकविरोधः। तदुक्तं कामिके—

ज्ञानं तु द्विविधं प्रोक्तं वृत्तिरूपं निजं तथा।
निर्विशेषं निजं शुद्धं नैवोपप्लवते ध्रुवम्॥

वृत्तेरमी विशेषाः स्युः संविदाद्याश्च सुव्रताः।
वैदिकं शैवमित्युक्तं शैवं वैदिकमेव च॥

वैदिकान्तर्गतं भूतं शैवं शैवात्तदप्यथ। इति।

अथ कर्मप्रमाणप्रतिपादकवचनानि पौष्करे—

अविशिष्टे तु भोक्तृत्वे भुञ्जते विद्धि[स्वर्द्धि]केचन।
केचनावीचिमुख्येषु न स्यादेतदहेतुकम्॥

यत्तत्र हेतुःकर्मेति मन्तव्यं मुनिपुङ्गवाः।
उभयोः कृषिसाम्ये तु कश्चिद्धान्यानि यच्छति॥
न किञ्चिदपरस्तस्य[च]कर्मकारण[कं] द्विजाः॥ इति॥

तस्य लक्षणवचनानि मृगेन्द्रे—

कर्मव्यापारजन्यत्वाददृष्टं सूक्ष्मभागतः।
जनकं धारकं भोग्यमध्यात्मादित्रिसाधनम्॥

तत्सत्यानृतयोनित्वाद्धर्माधर्मस्वरूपकम्।
स्वापे विभागमभ्येति तत्सृष्ट्यानुपर्युञ्जते[ष्टावुपयुज्यते]॥
मायायां वर्तते चान्ते नामुक्तं क्षीयतेऽपि च।

पौष्करे—

कर्मेह त्रिविधं दृष्टादृष्टजन्मोपभोग्यकम्।
तथा नियतकालोपभोग्यं चेति समासतः॥

आयुर्योगो गलूच्यादिः सिद्धो मन्त्रप्रभावतः।
तज्जन्मन्येव फलदो दृष्टभोग्यं तदुच्यते॥

स्वाराज्यावीचिभोग्यादौ देहान्ते पुण्यपापयोः।
अदृष्टवेदनीयं तत् कर्मोक्तं शिवदर्शने॥
अश्वमेधो द्विजवधः कृतः कालेन भोगतः। इति।

अथ मायाप्रमाणवचनानि पौष्करे—

नामूच्छक्तिरुपादानं चिद्रूपत्वाद्यथा शिवः।
परिणामो चितः प्रोक्तः चिद्रूपस्य न युज्यते॥

चितो विवर्त एवोक्तस्तथात्वे कार्यशून्यता।
सर्वप्रमाणसंसिद्धं चिद्विवर्तं कथं जगत्॥

निश्शेषाश्शेषकार्याणां कारणत्वाद्विदन् यथा।
यदि नित्यं यथा तन्तुः तस्याम्नाय[तथा माया]प्यनश्वरी॥

In Public domain, Digitization Muthulakshmi Research Academy

अनित्यैषा यदि[दी]ष्येत कर्मणां कुत्र संस्थितिः ।
न विन्दुः कर्मणां स्थानं बिन्दुः कर्मोचरो यतः ॥
न चात्मनि स्थितिस्तेषां यस्मादात्मा जडो भवेत् ।
तस्मात्तत्त्वात्मिका माया स्थिता विश्वस्य कारिणी ॥

अथ मायालक्षणवचनानि स्वायम्भुवे—

मायातत्त्वं जगद्बीजमविनाश्यव्ययात्मकम् ।
अविवेकाकुलं सूक्ष्ममनाद्यव्ययमीश्वरम् ॥

कामिके—

मायाशक्तिर्विभुर्नित्या देहिनां परिमोहिका ।
मोहस्तु विषयासक्तिः यदा संस्तनते शुभाः ॥
माया तु द्विविधा ज्ञेया सूक्ष्मा स्थूला मुनीश्वराः ।
अव्यक्तता तु सूक्ष्मत्वात् व्यक्तता स्थूलरूपतः ॥
कारणं कार्यतः सूक्ष्मतरा व्यक्तेतरा यतः ।
अन्यथाभानहेतुत्वादियं मायेति कीर्तिता ॥
आत्मतत्त्वतिरोधानात् तम इत्युच्यते बुधैः ।
विद्यानाश्यत्वतोऽविद्या मोहस्तत्कारणत्वतः ॥
सद्वैलक्षण्यदृष्टयेयमसदित्युदिता बुधैः ॥ इति ।

सृष्टिक्रमः—ईश्वरेण मायायां विक्षोभितायां यथा तीव्रवायुना ताडने तदविनाभूताः याः समुद्रात् [सञ्जाताः तरङ्गफेन] बुद्बुदशीकरादयस्तेन साकं वर्तन्ते तथा ईश्वरसमवेतकार्योद्युक्तचिच्छक्तियुक्तमायातः तदविनाभावतया व्यञ्जा[ञ्जि]ततनुकरणादिकं ताभ्यां सह वर्तते । अथ सदाशिवेच्छाविनियुक्तविद्येश्वरीसमवेतचिच्छक्तियुक्तमायाविनाभूततयोत्पन्नतत्त्वादिक्रमो यथा कामिके—

माया चिद्योगमाया[दाय]येन केनाकुलीकृता ।
ततः कलां प्रसूयेत रागविद्ये कलापुनः ॥

पौष्करे—

[माया]तो द्विविधा सृष्टिः स्थूला सूक्ष्मात्मिकेत्यपि ।
दृक्छक्तिव्यञ्जिका सूक्ष्मा स्थिता तत्त्वात्मनात्मनि ॥

स्थूला भुवनरूपेण शरीराद्यात्मना स्थिता ।
सूक्ष्माः कलादयः पूर्वे स्थूला घ्नन्ति तास्ततः ॥
कला विद्या च रागश्च कालो नियतिरेव च ।
पञ्चैतानि [च] तत्त्वानि मा येयानि[योत्थानि]द्विजोत्तमाः ॥
ग्रहणाभावतस्तस्य ग्राहकः शून्यवत्स्थितः ।
तन्निवृत्त्यर्थमादौ तु मायातो जायते कला ॥
ततो विद्या कलातत्त्वादमूद्भोगार्थमात्मनः ।
कलातो जायते रागः सद्यः पुंसां प्रवृत्तये ॥
कलादिभिस्त्रिभिस्तत्त्वैः प्रवृत्तं पुरुषं तथा ।
लवत्रुट्यादिभिः कालः कलयत्यात्मवृत्तिभिः ॥
ताश्च भौवनदेहोर्ध्वं[त्थ]मेवं यस्मात्क्रिया तथा ।
अतीतवर्तमानैष्यवृत्तीनां कारणं क्षयात् [क्रमात्] ॥
स काल इति मन्तव्यो भोग्यार्थोत्पादको नृणाम् ।
भोगायाभिप्रवृत्तस्य कलाविद्यादिवृत्तिभिः ॥
कर्मणामार्जितानां तु फलोपहरणे सति ।
तद्विनाशे प्रवृत्तेयं नियतिश्शिववशासने ॥
पञ्चकञ्चुकसंयुक्तः प्रकृतिं भोक्तुमुद्यतः ।
अविद्यादिसमायुक्तः पुरुषः परिकीर्तितः ॥

अथ मायां सूक्ष्मतयोत्पन्नप्रकृतिं श्रीकण्ठपरमेश्वरः कलात्मस्थूलात्मकत्वेनोत्पाद्य ततोऽशुद्धाध्वप्रपञ्चं सृष्टवान् । तथाह पौष्करे—

अथ प्रकृतितत्त्वं तु क्रमायातं निरूप्यते ।
तच्च मायोद्भवं यस्मात्कलातस्स्थूलतां गतम् ॥
गुणादिक्षितिपर्यन्ततत्त्वं जातं यतो भवेत् ।
तदव्यक्तमिति प्रोक्तं ततो [क्षुब्धं] श्रीकण्ठविक्रमैः ॥
अथ प्रकृतितत्त्वात्तु गुणतत्त्वं व्यजायत ।
तत्त्वादयस्समां[मं]ह्यस्मात्प्राप्तास्तत्त्वं गुणात्मकम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

क्षोमकोऽत्र महातेजाः श्रीकण्ठोऽनन्तविक्रमः ।
प्रबुद्धः परमेशानः शक्तिसम्पर्कमात्रतः ॥
सत्वं रजस्तमश्चेति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।

अथ ब्रह्मविष्णुरुद्रमुखेन गुणत्रयमधिष्ठायाशुद्धाध्वसृष्ट्यादिकृत्यं करोति। तद्यथा सूतसंहितायाम्—

ईक्षिता पूर्ववद्भूत्वा स्वशक्त्या परया युतः ।
मायाया गुणभेदेन रुद्रं विष्णुं पितामहम् ॥
सृष्ट्वानुप्राविशत्तेषामन्तर्यामितया हरः ।
तेषां रुद्रः पराभेदात् परतत्त्ववदेव तु ॥
करोति सर्गस्थित्यन्तं रुद्ररूपेण सत्तमाः ।
संहरत्यविशेषेण जगत्सर्वं चराचरम् ॥
विष्णुरप्यास्तिकाः साक्षात् पराभेदेन केवलम् ।
करोति सर्गस्थित्यन्तं विष्णुरूपेण सत्तमाः ॥
पालयत्यविशेषेण जगत्सर्वं चराचरम् ।
ब्रह्मापि मुनिशार्दूलाः पराभेदेन केवलम् ॥
करोति सर्गस्थित्यन्तं ब्रह्मरूपेण चास्तिकाः ।
करोति विविधं सर्वं जगत् पूर्वं यथा तथा ॥ इति ॥

अथ गुणतत्त्वात् बुद्ध्यादिपृथिव्यन्ततत्त्वानामुत्पत्तिक्रमो यथा पौष्करे--

गुणतत्त्वात्परा बुद्धिरभवन्मुनिपुङ्गवाः ।
रजस्तमोभ्यां न्यग्भूता वृत्तिः सत्वेन चोत्कटा ॥
सा बुद्धिरुदिता तन्त्रे विषयाध्यवसायिनी ।
अत ऊर्ध्वमहङ्कारतत्त्वं सङ्क्षिप्य वर्ण्यते ॥
प्रत्यात्मनियतं तच्च प्रसिद्धमहमात्मकम् ।
मनःपूर्वं तु यत्त[त्त्]त्त्वं यत एवोपजायते ।
स च त्रिविध उद्दिष्टः प्रथमस्तत्र तैजसः ॥
वैकारिको द्वितीयस्स्यात् तथा भूतादिकः परः ।
सत्वेनोत्कृष्टभागो यः स तैजस इहोच्यते ।
वैकृतो रजसोत्कृष्टो भूतादिस्तमसा कृतः [धिकः] ॥

तैजसादप्यहङ्कारात् मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
बुद्धीन्द्रियाणि कथ्यन्ते श्रोत्रं त्वक्चक्षुरेव च ॥
जिह्वा घ्राणं च पञ्चेति सुप्रसिद्धानि तानि च ।
प्रत्यक्षविषयत्वेन तेषां सिद्धेर्न युक्तयः ॥
कथ्यन्ते तान्यहङ्कारादुपजातानि सात्विकाः ।
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि स्युरहङ्कारात्तु वैकृतात् ॥
कर्मेन्द्रियाणि वाक्पादपाणिगुह्यगुदानि च ।
अहङ्कारात्तु भूतादेः जाता तन्मात्रसंहतिः ॥
महाभूतानि जायन्ते क्रमात्तन्मात्रपञ्चकात् ।
आकाशं पवनस्तेजस्तोयं भूरिति संज्ञया ॥ इति ॥

एभ्यो महाभूतेभ्यो देहाद्युत्पत्तिक्रमो यथा मृगेन्द्रे—

देहेऽस्थिमांसकेशत्वङ्नखदन्तेषु चावनिः ।
मूत्ररक्तकफस्वेदशुक्लादौ वारि संस्थितम् ॥
क्षुतिपक्तौ स्मृतोपित्ते तेजस्तद्धर्मदर्शनात् ? ।
प्रयोक्त्र्यादिमहीप्रान्तमेतदण्वर्थसाधनम् ? ॥
प्रत्यात्मनियतं भोगभेदतो व्यवसीयते ।
सर्वतो युगपद्वृत्तेरनुत्पादादसर्वगम् ॥
भिन्नजातीयमप्येकफलं दीपाङ्गवस्तुवत् ॥ इति ॥

एवं प्रथमद्वितीयसूत्राभ्यां कर्तुः प्रमाणलक्षणे मायाकर्मप्रमाणलक्षणात्मबहुत्वप्रमाणाशुद्धाध्वोत्पत्तिक्रमाश्च प्रतिपादिता भवन्ति ॥

॥ इति निगमागमपारावारपारीणसदाशिव-
शिवाचार्यविरचितायां सिद्धान्तसूत्रवृत्तौ
जगदीश्वरप्रमाणलक्षणकृत्यनिरूपणं
नाम प्रथमः पटलः ॥

अथ द्वितीयसूत्रोक्तानां पुंसां प्रमाणलक्षणे तज्ज्ञानक्रियाप्रतिबन्धकाणवप्रमाणलक्षणे च तृतीयचतुर्थसूत्राभ्यामाह—

सू—नेतितो ममतोद्रेकादक्षोपरतिबोधतः ।
स्वापे निर्भोगतो बोधे बोद्धृत्वादस्त्यणुस्तनौ ॥ ३ ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

आत्मान्तःकरणादन्योऽप्यन्वितो मन्त्रिभूपवत् ।
अवस्थापञ्चकस्थोऽतो मलरुद्धस्वदृक्क्रियः ॥ ४ ॥ इति ॥

तनावणुरस्ति नेतितो ममतोद्रेकात् अक्षोपरतिबोधतः स्वापे निर्भोगतः बोधे बोद्धृत्वादिति योजना । आत्मान्तःकरणादन्योऽपि मन्त्रिभूपवदन्वितः यतो मलरुद्धस्वदृक्क्रियः अतोऽवस्थापञ्चकस्थ इति योजना ।

तनावणुरस्तीति । वर्तमानदेहे [प्रवर्तक] त्वेनातिसूक्ष्मतयाणुरिति व्यपदिष्टो नित्यव्यापकचिद्रूपवानात्मास्ति । आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वादनुमानेन साधयितुं तनाविरयुक्तम् । यथा पौष्करे—

प्रवर्तमानो देहादिश्चेतनाधिष्ठितः सदा ।
स्वतः प्रवृत्तिशून्यत्वात् जगत्त्वे घटादिवत् ॥
यस्तु प्रवर्तकस्सोऽयमात्मेति परिपठ्यते ।

कामिके च —

नित्यज्ञानमयो ह्येष वृत्तिज्ञानं च शाश्वतम् ।
व्यापकोऽपि शरीरेऽस्मिन्वर्तते व्यापकः प्रभुः ॥ इति ॥

ननु पञ्चस्कन्धसमा[से]नैव प्रवृत्तिनिवृत्तिसम्भवात् नित्यज्ञानमयात्मकं चिन्नास्तीति केचित् वदन्ति । यथा कामिके-नास्तीत्येके प्रपेदिरे इति । तान् प्रत्यात्मास्तित्वे हेतुमाह—नेतित इति । रूपादिपञ्चस्कन्धं दृष्ट्वैतद्व्यतिरेकेणात्मेति कोऽपि नास्तीति वदन्नेवा[त्मनोऽ]स्तित्वं सिद्धम् । अथ आत्मा देहेऽस्तीति कथम् । तस्य देहाद्व्यतिरिक्तत्वे प्रमाणाभावेन देह एव आत्मेति लोकायता वदन्ति । यथाह कामिके —

तत्र केचिदमुं प्राहुः शरीराव्यतिरेकिणम् ।
यदा पवनभूवारितेजसां मेलनं भवेत् ॥
इच्छायत्नसमायुक्तं तदा जायेत चेतनम् ॥ इति ।

तान् प्रति तन्निराकरणे हेतुमाह—**ममतोद्रेकादिति** । ममतोद्रेकात् अहं देह इत्यस्मात् मम देह इत्यस्य प्रत्यक्षानुमानागमसंमतत्वेनाधिक्यात् देहमधिष्ठाय तत्प्रवर्तकत्वेनात्मा वियत इति निश्चीयते । अथेन्द्रियात्मवादिनस्तु आत्मनो ज्ञातृत्वलक्षणादिन्द्रियाणां ज्ञातृत्वादिन्द्रियाण्येवात्मेति वदन्ति ।

यथाह पौष्करे—चक्षुरादीन्द्रियं परं चेतनं मन्यमानाः तत्त्वसिद्धा मुनिषु केचन । इति । तन्निरासायाह—अक्षोपरतिबोधत इति । यद्येन्द्रियोपरतस्वप्नावस्थायामपि विषयानुभवान्नेन्द्रियाण्यात्मा । अत आत्मैवेन्द्रियद्वारा शब्दादिविषयपञ्चकं जानाति । यथाह कामिके—

अहमेव च पश्यामि रसयामि [शृणोमि] च ।
न ह्येतदिन्द्रियात्मत्वे कथञ्चिदुपपद्यते ॥ इति ।

अथ निरीश्वरसाङ्ख्याः नात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वे इति वदन्ति । यथाह कापिले—

मूलप्रकृतिरविकृतिःमहदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्सप्त ।
षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ इति ।

तन्निरसनवचनं यथा मृगेन्द्रे—नाकर्तेति । कर्तृत्वे हेतुमाह—स्वापे निर्भोगत इति । आत्मनस्सुषुप्तौ प्रकृतिविकाराणां देहेन्द्रियाणां विषयानुभवाभावात् आत्मन एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे सम्भवतः । अथ सुषुप्तिरेवात्मनाशः, प्रबोधे त्वात्मन उत्पत्तिः तस्मात् नित्यज्ञानमयः कश्चिदात्मा नास्तीति बौद्धैकदेशिनो वदन्ति यथाह कामिके:—

सुषुप्ते नेति चेन्नैवं सुषुप्त्यत्रा[त्राव]पि विद्यते ।
अन्यथानुपपत्त्याख्यकेन मानेन मीयते ।[1]
तथा सुप्तोत्थितो ब्रूते सुखव्याप्ति [मस्वाप्स]मित्यहम् ॥ इति ।

अथात्र योगिनो देहे वायौ सति प्रवृत्तिस्तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणवायुरात्मेति वदन्ति । तन्न । सुषुप्तौ वायोरुच्छ्वासनिश्वासात्मनो वर्तनेऽपि विषयदर्शनाभावात् प्राणवायुरप्यात्मा न भवति । यथाह कामिके—

प्राणवायुर्न चैतन्यमित्यनेनैव भाषितम् ॥ इति ।

अथ विषयस्वर्व[स्मरण]ग्रहणनिश्चयकृदन्तःकरणवर्ग एवात्मेति न्यायवैशेषिकबौद्धादयो वदन्ति । तदपि न । देहाद्बहिरन्तःकरणानां प्रवृत्त्यभावात् । स्मरणग्रहणनिश्चयानुसन्धानानां भिन्नक्रियात्वेन चातुर्विध्याच्च । तदुक्तं कामिके—

---

१. मातृका—अन्यथापि सुषिप्तिस्तु केन मानेऽनु मीयते ।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

न शरीराद्बहिस्तस्य प्रवृत्तिः क्वापि लभ्यते ।
अत एव मनो नात्मा न बुद्धिर्नाप्यहङ्कृतिः ॥
स्मरणात् प्रतिसन्धानम्................ ॥ इति ॥

एवं निराकरणादन्तःकरणवर्गो बाह्येन्द्रियवत् न[आत्मा]। किन्तु आत्मज्ञानक्रियाश्चाव्यक्तमूमित्वेनात्मान्वित इत्याह—आत्मान्तःकरणादित्यादिना। आत्मेति। गत्यर्था ज्ञानार्था इति न्यायेन अत सातत्यगमन इति धातोरयं निष्पन्न आत्मशब्दो नित्यज्ञानस्वरूपवान्। यथाह कामिके—

अत सातत्यगमने व्युत्पन्नो ज्ञस्वभावतः ।
[1]परमात्मन्यात्मशब्दो गतेर्ज्ञानार्थता यतः ॥ इति ॥

एवंभूत आत्मा। अन्तःकरणादन्य इति। अन्तःकरणं बाह्येन्द्रियचक्षुराद्यपेक्षया आत्मनस्सन्निकृष्टं मानसादि, तस्मादन्य इत्यर्थः। तथापि विषयभोगार्थमन्तःकरणवर्गसम्बन्ध्येवेत्याह—मन्त्रिभूपवदिति। राज्यैश्वर्यभोगार्थं मन्त्रिसहितमहीपतिरिव विषयभोगार्थमन्तःकरणवर्गसंयुक्तश्चक्षुरादिबाह्येन्द्रियद्वारा विषयानुभवी भवति। यथाह पौष्करे—

इन्द्रियापेक्षया शक्त्या तद्वारेणार्थवीक्षणम् ।
अन्तःकरणसापेक्षबाह्येन्द्रियचयेन तु ॥
अन्तःकरणसापेक्ष चिच्छक्तेर्ध्येयसङ्गतिः । इति ।

ननु नित्यव्यापकचिच्छक्तिमदात्मनो विषयदर्शनेऽन्तःकरणापेक्षा किमर्थेत्यत आह—मलरुद्धस्वदृक्क्रिय इति। आत्मा स्वज्ञानक्रियाशक्त्योराणवमलरुद्धत्वान्मन्त्रशक्तिनिरुद्धदाहकशक्तियुक्ताग्निवत् प्रतिहतज्ञानक्रियेच्छादिमान् केवलावस्थितसत्तामात्रेण वर्तते। यथाह पौष्करे—

क्रियतेऽग्निगता शक्तिर्मन्त्रशक्तितिरोहिता ।
नैव स्फोटकरी सद्यः प्रज्वलत्यपि पावके ॥
अतिरोहितभावोऽपि मलेनैव स्वशक्तिभिः ।
तिरोहितः स्वकार्येषु न चाणुस्सम्प्रवर्तते ॥ इति ।

१. मातृका—परमात्मकसतो ज्ञानार्थता यतः ।

केवलावस्थास्थितात्मलक्षणं यथा स्वायम्भुवे—

अचेतनो विभुर्नित्यो गुणहीनोऽक्रियः प्रभुः ।
व्याघातभोगशक्तिश्च पोष्यः शोष्यकलः पशुः ॥ इति ।

तस्मादात्मनः कलया केवलावस्थापसरणेऽन्तःकरणेन्द्रियसापेक्षविषयदर्शकत्वं युज्यत इत्युक्तं भवति। अथ मलरुद्धस्वदृक्क्रिय इत्युक्तत्वात् तत्सद्भावे प्रमाणहेतुवचनं पौष्करे—

आत्मा मलावृतः सर्वज्ञत्वे किञ्चिज्ज्ञता यतः ।
न किञ्चिज्ज्ञस्तु यस्तो(स्सोऽ)यं मलेनापि न संवृतः ॥
यथा शिवस्तथा चायं मलेनैव समावृतः । इति ।

तस्य लक्षणं यथा कामिके—

तदनादिमल(त्वे)[स्त्वे]कश्चित्रशक्ति(ग)[श]वावृतः ।
दृक्क्रियाश्छादकः पुंसो विशुद्धस्य स्वभावतः ॥
पशुत्वव्यवहारस्य निमित्तं त्रिविधाणुषु ।
यत्सम्भवा[वेऽ]हंमात्रेण न च मोक्षव्यवस्थितिः ॥
अपयाते मले ह्यस्मिन् सर्वज्ञोदितदृक्क्रियः ।
निरातङ्कं (निरा)विनापायं शिवत्वमधिगच्छति ॥

मृगेन्द्रे—

पर्यायैर्बहुभिर्गीतं [न] दृष्टं पशुभिस्सदा ।
पशुत्वपशुनीहारमृत्युमूर्छामलाञ्जनैः ॥
अविद्यावृतिरुश्या[द्धा]नि पापमूलक्षयादिभिः ।
तदेवं सर्वभूतानामनादिनि(विद्ध)[विडं] महत् ॥
प्रत्यात्मस्थं [स्वका]लान्तापायिशक्तिसमूहवत् ।

पौष्करे—

मलोऽपि सप्तधा ज्ञेयो मोहश्चापि मदस्तदा[था] ॥
रागोऽणुश्च विषादश्च तापश्शोषश्च सप्तमः ।
वैचित्र्यमपि सर्वेषां मलिनानां प्रकीर्तितम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy.

अथेतरव्यावर्तकत्वेनात्मज्ञानक्रियाशक्तिनिरोधकस्या[स्त्वा]णवमल इत्याह तत्रैव—

चिच्छक्तेर्नित्यसिद्धायास्सम्भवेत्सा[द्बा]धकं कथम् ।
कर्मणापि न च ज्ञानबाधस्सम्भवति द्विजाः ॥
साध्यत्वात्कर्मणः पुंसः साधकत्वेन संस्थिते ।
किञ्च भोगैकहेतुस्तत्कथं भोगस्य बाधकम् ॥
यतो ज्ञानात्मको भोगो न हि तेन तदावृतिः ।
तस्मान्न कर्म चिच्छक्तेर्बाधकं संव्यवस्थितम् ॥

अथ माया हि कारणात्मनात्मज्ञानतिरोधायिका कार्यात्मना प्रकाशिकेति वदन्तं प्रति उत्तरमाह तत्रैव—

न च माया मलस्तस्माद्यतः कार्यप्रकाशिका ।
कार्यात्म[र्यप्र]काशकं यत्तु स्वात्मनाच्छादकं न तत् ॥
यथा प्रकाशकौ दृष्टौ वह्निदीपौ प्रभांवपि ।
न दीपः कारणं वह्नेः क्वचिदप्यप्रकाशकः ॥
न च माया स्वरूपेण पुंसां कार्यकरी स्थिता ।
कार्यैरणूपकारित्वात्तदित्थं तत्र चात्मना ॥
मायापि बाधिका न स्यादित्युक्तं तन्निरूपणे ।
मल एवं समुद्दिष्टः पुंसां सर्वज्ञबाधकः ॥ इति ।

अथ मायाकार्यकलादियोगात् सकलावस्थायामात्मा कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशिष्टो भवति । यथाह कामिके—

तत्रात्मा पशुराख्यातश्चेतनो जीवसंज्ञकः ।
पुण्यपापात्मनः कर्ता कर्मणो विविधस्य च ॥
तत्फलस्यानुभोक्ता च प्रतिकूलं जिहासति ।
आदित्सत्यनुकूलार्थं द्वेष्टि हृष्यति रक्षति ॥
अहङ्कारादिदेहादौ प्रमाद्यति च शोचति ।
अभ्यसूयति साकूतो नितरामभिमन्यते ॥
तथैव प्रतिसन्धत्ते प्रणिश्वसिति चेक्षते ।
शृणोति लज्जतेऽश्नाति हसत्युन्मीलयत्यपि ॥

उद्वेजयति संस्तौति जीवत्यपि विमुच्यते ।
वक्ति जिघ्रति संधत्ते लीयतेऽपि च मन्यते ॥
भावैरनेकैस्सम्भिन्नो निगमानिव सञ्चरेत् ।
अवाच्योऽयमलक्ष्योऽयमवेद्योऽयमनादिमान् ॥
व्याप्यते व्यापकश्चापि गम्यते गमकोऽपि च ।
असहायः सहायः च साधकस्साध्यते स्वयम् ॥
स्वतन्त्रः परतन्त्रोऽपि साधने कर्मणां मुहुः ।
चिन्मात्रश्चेतयत्यन्यान् स्वयं चेतयते तथा ॥
अचिन्त्यमहिमाश्चर्यगुणराशिरलौकिकः ।
निर्वाणपदसाम्राज्ये मयैवैषोऽभिषिच्यते ॥
जनयत्यखिलं विश्वं प्रेर्यते जनकोऽपि च ।
बहुधा कथयन्त्येनं बहवः प्रतिपादकाः ॥ इति ।

यत एवाणवमायाकर्मभिः बद्धः सकलसंज्ञक आत्मा अतः पञ्चावस्थक इत्याह—अवस्थापञ्चकस्थ इति । पशुरबुद्धाद्यवस्थापञ्चकं लभते इत्यर्थः । तथाह स्वच्छन्दपारमेश्वरे—

अबुद्धश्चैव बुद्धश्च बुध्यमानस्तथैव च ।
प्रबुद्धस्सुप्रबुद्धश्च पञ्चापि कथयामि ते ॥
अबुद्धं तु पुनर्देवि कथयामि समासतः ।
तत्त्वभूतात्मसंहारे कलाक्षित्यन्तगोचरे ॥
मायां सम्यङ्निशायां वै संहृत्य परमेश्वरि ।
निर्व्यापारो भवेत्तस्माद्याव[त्तस्यो]दयः पुनः ॥
सुखदुःखाद्यभावश्च आ[स्वा]त्मवर्गस्य कर्मिणः ।
मलनिद्राविमूढात्मा रुद्धचैतन्यदृक्क्रियः ॥
स तिष्ठत्यबुधस्तत्र यावदायात्यहर्मुखम् ।
अबुद्धस्तु समाख्यातो बुद्धं देवि निबोधय ॥
परिपाकगतः कर्म ई[परिपाकं गते कर्मणी]श्वरेच्छाकरोद्यतः ।
प्रकाशान्नगान्य [प्रकाशेन जगद्यद्व]दनुगृह्णाति भास्करः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

करणान्यनुगृह्णाति तद्वच्चेश्वर आत्मनाम् ।
फलोद्दलितचैतन्यो विद्यादर्शितगोचरः ॥ ?
रागोऽस्य रञ्जकत्वेन विषयानन्दलक्षणः ।
कालो वै कलयत्येवं त्रुट्यादिप्रलयावधिः ॥
नियतिर्निश्चितं नित्यं योजयत्यशुभे शुभे ।
परमाणुस्सहस्रांशतदन्यूनं न चाधिकम् ॥
पुंभावत्वमनुप्राप्य तत्त्वे वै पुरुषाह्वये ।
परं प्रधानमित्युक्तं प्रप[ञ्चं नै]कसङ्कुलम् ॥
तत्पुरं पूरयेद्यस्मात् तस्माद्वै पुरुषः स्मृतः ।
ततः श्रीकण्ठभगवान् स्वशक्त्या कर्मतः पशुम् ॥
प्रधानपाशजालेन वेष्टयेदथ[वि]स्मृतः ।
व[द्ध]त्रिगुणबध्ये[ध्यो] वै कारि....[का कार]काणि तु ॥
तन्मात्रेन्द्रियबद्धेन दृढभूतैश्च वेष्टितम् ।
बद्धस्संसरति ह्येवं मायाद्यवनिगोचरे ॥
संसारी प्रोच्यते यस्मात्संसारेभ्यः पुनःपुनः ।
शब्दादिविषया यस्य विद्यते विषये तदा ॥
विषयाः प्रधानमित्याहुर्नानाबोधै[भेदैः]स्समन्विताः ।
नानाकर्मविपाकैश्च भुङ्क्ते तद्भावभावितः ॥
एवं भुङ्क्ते न[स] वै यस्मात्तस्माद्भोक्ता स उच्यते ।
तस्मिन्नज्ञो वरारोहे क्षेत्रे वै कर्षको यथा ॥
मायाभिलाषकालोक्त्या[कालाख्यैः] कृष्यते मोहलाङ्गलैः ।
वपेद्विधर्मभावेन मनोवाक्कर्म[काय]कान्वितम् ॥
धर्माधर्ममयं बीजं प्रविकीर्य समन्ततः ।
तस्माद्वा अङ्कुरोत्पत्तिः सुखदुःखफलोदया ॥
वर्धते कामक्रोधेन संसिक्तो रागवारिणा ।
यस्मिन्देशे च काले च वयसा यादृशेन च ॥

यादृक् शुभाशुभं कर्म तादृशं लभते फलम् ।
भुङ्क्ते तु विविधाकारं पूर्वकर्मवशाद् बुधः ॥
यस्मादेवं विजानाति तस्मात् क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
विषयो बुध्यते यस्माद् बुद्धः तस्मात्प्रकीर्तितः ॥
तदेवादिष्टरूपेण यदासौ विषयेषु च ।
बुध्यमानस्तु स यतमधुना[यथा ह्यधुना] कथयामि ते ॥
यदा जुगुप्सते लोकात् शुभांश्चैवाशुभांस्ततः ।
कृत्रिमानिव मन्येत परं वैराग्यमाश्रितः ॥
मायाद्यवनिपर्यन्तमिन्द्रजालं तु बुध्यतः ।
पुत्रमित्रकलत्रादिसुहृत्स्वजनबान्धवान् ॥
यदा जितं यदा द्रव्यं शुभेन त्वशुभेन वा ।
तत् क्षोभ्यन्ते तदा सर्वे निराशङ्का निराकुलाः ॥
वयमेकाकिनश्चैव यास्यामो यमसादनम् ।
तस्माद्वा न शुभा ह्येते वैरिणोऽनर्थकारिणः ॥
स्वात्मीयादप्ययं देहाद् नित्यमेव जुगुप्सते ।
शुक्लशोणितसम्भूते विषयाभोगभूषिते ॥
नानाव्याधिसमाकीर्णे जरामृत्युभयाकुले ।
शोकमोहमलाकीर्णे कथं वात्र वसाम्यहम् ॥
नित्यचिद्वि[भु]मुक्तस्तु चिन्त्यमानः पुनः पुनः ।
कथं मुक्तिर्भवेत्तस्मात् संसारात् दुरतिक्रमात् ॥
एवं प्रबुध्यमानस्तु गुर्वाराधनतत्परः ।
बुध्यमानस्समाख्यातः प्रबुद्धं कथयामि ते ॥
गुरुप्रसादाद्देवेशि प्राप्तदीक्षः शिवाध्वरे ।
यदालोकयते देवि शिवज्ञानमहोदयम् ॥
करामलकवत्सर्वगध्यात्मा तत्स्वरूपतः ।
शिवाद्यवनिपर्यन्तमीक्षते ज्ञानचक्षुषा ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

एवं कृत्वा समस्तस्तु उपाधेः परमं शिवम् ।
उन्मन्यन्तं वरारोहे सर्वाङ्गं विश्वमव्ययम् ॥
एवं प्रबुद्धो देवेशि तल्लयस्तत्परायणः ।
सर्वारम्भविनिर्मुक्तः प्रबुद्धस्तूच्यते शिवे ॥
प्रबुद्धस्तु समाख्यातः सुप्रबुद्धं तु मे शृणु ।
दीक्षया ज्ञानयोगेन चर्यायोगेन सुव्रते ॥
यदा प्राप्तं परं स्थानमध्वातीतं निरामयम् ।
विरजं विमलं शान्तं प्रपञ्चातीतगोचरम् ॥
निष्कलं कारणातीतं सर्वज्ञं सर्वतोमुखम् ।
तृप्तं चानाद्यसम्बन्धं स्वतन्त्रं नित्यमेव हि ॥
छत्रसामर्थ्यविभवं सुप्रबुद्धं सनातनम् ।
तस्मिन्मुक्तस्तदात्मानं तद्गुणं च समन्वितः ॥
सुप्रबुद्धस्स वै मोक्तः । इति ।

अथ मर्त्यलोकवासी जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुर्यतुर्यातीतावस्था[नाद]वस्थापञ्चकापन्नोऽपि भवति । एतदवस्थाः केवलसकलशुद्धभेदोऽत्र[भेदेन त्रि]पञ्चका भवन्ति । तद्यथा स्वायम्भुवे—

अथात्मा समलो बद्धः पुनर्मुक्तः च दीक्षया ।
विज्ञेयस्सत्रिधावस्थः केवलस्सकलोऽमलः ॥

एतदवस्थात्रयमपि सकलप्रलयाकलविज्ञानकलानां साधारणम् । तेषां लक्षणमाह—

जीवाश्च त्रिविधा ज्ञेयास्सकलाः प्रलयाकलाः ।
विज्ञानकेवलाश्चेति तेषां लक्षणमुच्यते ॥
मायाकर्ममलैर्युक्तः सकलस्तत उच्यते ।
मलकर्मयुतो विप्राः प्रलयाकल इष्यते ॥
मलेन रुद्धचैतन्यो न मुक्त इति कथ्यते ।
द्विधाप्ययं समाख्यातो विप्रा विज्ञानकेवलः ॥ इति ।

सकलश्च त्रिविध इत्याह—

सांसिद्धिको वैनयिकः प्राकृतश्च भवत्यणुः ।
विशिष्टधर्मसंस्कारसमुद्दीपितचेतसाम् ॥
गुणस्सांसिद्धिको भाति देहाभावेऽपि पूर्ववत् ।
लोकधीगुरुशास्त्रेभ्यो भाति वैनयिको गुणः ॥
समार्जितो वैनयिको मनोवाक्तनुचेष्टया ।
प्राकृतो देहसंयोगे व्यक्तस्स्वप्नादिबोधवत् ॥ इति ।

त्रिविधपञ्चावस्थासु केवलसकलभेदावस्थादशकं पञ्चभूतपरिणामदेहिनामेव । तत्स्वरूपं यथा अचिन्त्ये—

मुख्यं जाग्रमिति ज्ञेयं स्वप्नं तु हृदयान्तकम् ।
हृदयान्तं समारभ्य नाभ्यन्तं तु सुषुप्तिकम् ॥
तस्मादधस्तुरीयं तु तुर्यातीतं तु लिङ्गकम् ।
जाग्रादिस्थानमेवं हि प्रवर्तकमिहोच्यते ॥
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं चैव तु पञ्चकम् ।
शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धश्चैव तु पञ्चकम् ॥
वचनादानगमनविसर्गानन्दपञ्चकम् ।
प्राणोऽपानस्तथाव्यानोदानौ समान एव च ॥
नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ।
मनो बुद्धिरहङ्कारः चित्तं क्षेत्रज्ञ एव च ॥
पञ्चत्रिंशद्विवर्तन्ते जाग्रे तानि विनिर्दिशेत् ।
शब्दादिर्वचनादिश्च प्राणादिर्मन आदिकम् ॥
एते चरन्ति वै स्वप्ने मायारूपेण जाग्रति ।
क्षेत्रज्ञः चित्तप्राणैश्च सुषुप्तिश्चिर्त्तवर्जितः ॥
तुर्ये तुर्यातीतके स्यात् क्षेत्रज्ञः सर्ववर्जितः ।

एते केवलभेदाः । एवं क्रमेण सम्प्रतिभा [संप्रसादमारभ्य] जाग्रत्पर्यन्तमारोहणविधानमवस्थापञ्चकं । शुद्धावस्थापञ्चकं तु नवमसूत्रे

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

वक्ष्यामः। एवमवस्थापञ्चकानुस्यूतो जीवात्मा देहवर्ती मूर्तिमान् इत्यर्थः। ननु तत्त्वानामाकल्पस्थायित्वादात्मनां नित्यव्यापकचिद्रूपत्वात् कथमवस्थापञ्चकत्वमुपपद्यते इत्याशङ्क्योत्तरवचनम्। यथा अचिन्त्ये—

अयसोऽग्नेर्यथा योगो वियोगोऽग्नेर्यथाऽयसा।
तत्त्वानामात्मनश्चैव शक्त्या[सक्तिः] कर्मवशा भवेत्॥ इति।

अथात्मलक्षणपरामर्शनानन्तरं निश्चितवचनं मृगेन्द्रे—

नाव्यापको न क्षणिको नैको नापि जडात्मकः।
नाकर्ता भिन्नचिद्योगी पाशान्ते जी[शि]वताश्रुतेः॥ इति।

॥ निगमागमपारावारपारीण सदाशिवशिवाचार्यविरचितायां सिद्धान्तसूत्रवृत्तौ पशुपशुत्व प्रमाणलक्षणनिरूपणं नाम द्वितीयः पटलः॥

अथ परमेश्वरः स्वसमवेतज्ञानक्रियाशक्तिद्वारा जीवात्मना तन्वादिकमनुप्रविश्य भोगदायकत्वेन पालनतिरोधाने करोतीति पञ्चमसूत्रेणाह—

सू.—विन्दन्त्यक्षाणि पुंसार्थान्न स्वयं सोऽपि शम्भुना।
तद्विकारी शिवश्चेन्न कान्तोऽयोवत् स तं नयेत्॥ ५॥ इति॥

अक्षाणि अर्थान् स्वयं न विन्दन्ति। किंतु पुंसा। तद्वत् सोऽपि शम्भुना। तच्छिवो विकारी चेत्[न]कान्तोऽयोवत् स तन्नयेत् इति योजना। अक्षाणि अर्थान् स्वयं न विन्दन्ति, किं तु पुंसेति। श्रोत्रादीन्द्रियाणि शब्दादिविषयान् स्वयं न जानन्ति। किं त्वात्मना प्रेरकेण जानन्ति। तद्वत् सोऽपि शम्भुना इति यथा आत्मना प्रेरकेण अक्षाणि अर्थान् वेत्ति[विदन्ति]तथा पुमानपि शिवः[वेन]प्रेरकेणार्थान् वेत्ति न स्वयम्। अयमभिप्रायः—शिवसमवेतचिच्छक्तिप्रकाशेनेत्यर्थः। यथाह पौष्करे—

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमपरायत्तचिद्वपुः।
सोऽपि सापेक्ष एव स्यात् स्वप्रवृत्तौ घटादिवत्॥
इष्यते स कथं कर्ता कर्ता तस्मान्महेश्वरः।

पराख्ये—

पशुत्वं रुद्धचिच्छक्तेः स्वातन्त्र्यं न पशोरतः।
कर्म चिद्रहितं तस्माद्योजकं तदपेक्षते॥

योजकः स महेशान स्वेच्छया बलवान् यतः। इति।

अथ योजनप्रकारो यथा पौष्करे—

मलान् सर्वात्मना हित्वा चैतन्यप्रसरात्मनः।
कलाभिर्युज्यते तत्तु तस्यैव हि तिरस्कृतम्॥
सर्वात्मना कला नैतच्चैतन्यं व्यञ्जयत्यणोः।
किं तु कर्मानुसारेण कला प्रत्येकदेशतः॥
ततश्चायं कलाबन्धः पुंसां प्राथमिकस्स्थितः।
यतः [कलां] विना तेषां रूपं तन्न तु सिध्यति॥
ततस्तच्छून्यकल्पं स्याच्चैतन्यप्रसरं विना।
ग्राहकत्वेन तत्सिद्धौ न च तद्ग्रहणं विना॥
ग्रहणाभावतस्तस्य ग्राहकश्शून्यवत्स्थितः।
कलया कर्तृभूतस्य बुद्धिलक्षणकर्मणः॥
आलोकवद्यत्करणं सा विद्या शिव शासने।
सिद्धिर्हि कर्मग्राह्यत्वादात्मनो घटकुड्यवत्॥
ग्राह्यं करणसापेक्षं दृष्टं रूपादिकं यथा।
ततस्तु चक्षुराद्यैश्च क्रमेणार्थे विनिश्चिते॥
बुध्यन्ते निश्चितार्थैस्तां पुमान् संवेत्ति विद्यया।
प्रवृत्तस्य प्रसक्त्यर्थमपि रागः प्रवर्तते॥
भोगाभावादशक्तस्य भुञ्जानस्य मलीमसान्।
भोगा न तृप्तेस्तस्यातः कर्तुरेवोपकारिता॥
कालः प्रवर्त[वृत्त]ये वाणुं कलयत्यात्मवृत्तिभिः।
नियतिश्च तथा कर्म फले नियमयत्यणुम्।
तस्मान्नियतिकालौ च स्थितौ कर्त्रुपकारकौ॥
पञ्चकञ्चुकिसंयुक्तः प्रकृतिं भोक्तुमुद्यतः।
अविद्यादिसमायुक्तः पुरुषः परिकीर्तितः॥ इति।

अथ भोगसमुच्चयवचनानि यथा पराख्ये—

कण्ठोद्गलितचैतन्यो विद्यादर्शितगोचरः।
रागेण रञ्जितश्चापि बुद्ध्यादिकरणैर्युतः॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

मायाद्यवनिपर्यन्ते तत्त्वभूतात्मवर्त्मनि ।
भुङ्क्ते तत्र स्थितान् भोगान् भोगैकरसिकः पुमान्॥ इति ।

एवं पालनं—

स्वसंवेदनसंवेद्यं विधानमतिरोधनम् ? ।

अथानेकजीवानां बहुधा प्रेरकत्वेन शिवस्य विकारित्वमाशङ्क्य परिहरति—तद्विकारी शिवश्चेन्न कान्तोऽयोवत् स तं नयेत् इति । तदिति—वेदनपालनतिरोधानत्वहेतुना शिवो विकारवान् स्यादिति चेत् विकारवान्न भवति । किं तु यथा कान्तो निर्विकारस्सन् अयो विकारयति तथा शिवस्त्वविकारी सन् वृत्तिज्ञानस्वरूपं जीवात्मानं विकारयतीत्यर्थः ।

॥ इति निगमागमपारावारपारीणसदाशिव शिवाचार्यविरचितायां सिद्धान्तवृत्तौ पशुपालनप्रतिपादनं नाम तृतीयः पटलः ॥

एवं दर्शयितुं शिवलक्षणं षष्ठसप्तमसूत्राभ्यामाह—

सू—अदृश्यं चेदसद्भावो दृश्यं चेज्जडिमा भवेत् ।
शम्भोस्तद्व्यतिरेकेण ज्ञेयं रूपं विदुर्बुधाः ॥ ६ ॥
नाचिच्चित्सन्निधौ किं तु न वित्तस्ते उभे मिथः ।
प्रपञ्चशिवयोर्वेत्ता यस्स आत्मा तयोः पृथक् ॥७॥ इति ।

शम्भो रूपमदृश्यं चेदसद्भावः, दृश्यं चेत् जडिमा भवेत् । तद्व्यतिरेकेण ज्ञेयं बुधाः विदुः । चित्सन्निधौ अचिन्न । ते उभे मिथः न वित्तः, किं तु प्रपञ्चशिवयोर्वेत्ता यस्स तयोः पृथक् आत्मेति योजना । शम्भो रूपमदृश्यं चेदसद्भाव इति । शं सुखं भवत्यस्मादिति व्युत्पत्त्या शम्भुः । तस्य रूपं स्थूलसूक्ष्मरूपव्यतिरिक्तं चिदेकरूपम् । यथाह कालोत्तरे—

न स्थूलसूक्ष्मो न च शून्यरूपो ज्ञानैकरूपो जगदेकबन्धुः । इति ।

एवंभूतशिवस्य रूपं येन केन वर्त्मनाप्यदृश्यं चेत् गगनारविन्दवत् शून्यत्वेनासद्भावः स्यात् । तस्मादात्मनः शिवात्प्रयोजनमेव नास्ति । दृश्यं चेत् जडिमा भवेदिति । स्थूलरूपत्वेन चक्षुरिन्द्रियगोचरम् । सूक्ष्मरूपत्वेन परमाणुवद्योगिप्रत्यक्षो भवेच्चेत् घटपटादिवज्जडत्वं, अनित्यत्वादसत्त्वं च स्यात् । एवं दृश्यत्वादृश्यत्वासम्भवेन कीदृग्भूतं शिवस्वरूपमिति चेत्—तद्व्यतिरेकेणेति ।

ऐन्द्रियगोचरत्वात्यन्तागोचरत्वविरहेण ज्ञेयम् अनन्यानुभवैकवेद्यम् । तथा वीरे—

आद्यन्तशून्यममलं परिपूर्णमेकं
सूक्ष्मं परात्परमनामयमप्रमेयम् ।
भावैकगम्यमजडं शिवतत्त्वमाहुः, इति

निश्वासे देवीदेवसंवादे—

सकले दृश्यमाने तु भावो युक्तो हि देहिनः ।
निष्कले दर्शनं नास्त्यदृश्ये भावना कुतः ॥

ईश्वरः—

सुशाश्वतं सुनिर्वाणमादिकारणवर्जितम् ।
निर्मुक्तसत्वा(न्त)सङ्कल्पं सकलाकलवर्जितम् ॥
अभावं भावभावेन भावयेद्भाववर्जितम् ।
बुद्ध्यहङ्कारनिर्मुक्तं योगायोगविवर्जितम् ॥
तेन देवि समाख्यातस्सत्वादिकरणोज्झितम् ।
प्रधानगुणनिर्मुक्तं हेतुकालविवर्जितम् ॥
देहादेहविनिर्मुक्तं योगायोगविवर्जितम् ।
तेन देवि समाख्यातो महाभावः परश्शिवः ॥ इति ।

एवमनन्यानुभवैकवेद्यमिति बुधाः विदुः । जीवन्मुक्ता महात्मानोऽवदन्नित्यर्थः । एवं विना शिवेन जीवेन वा पृथक्तया यद्दृष्टं तन्नष्टम् । तस्मात्तस्यासत्वमचित्वं च भवेदित्युक्तं भवेत् ।

ननु एवं चेत् जीवात्मा शिवस्यापि दृश्यो वा अदृश्यो वा ? अदृश्यं चेत् शिवस्य सर्वज्ञत्वसर्वव्यापकत्वादिकं न स्यात् । दृश्यं चेत् जीवात्मनोऽपि जडत्वमसत्वं च स्यात् इति चेदुच्यते—शिवो जीवं स्वान्यत्वेन पश्यति चेत् तथात्वम् । क्वापि तथा न पश्यति । किं तु स्वस्वरूपानन्यत्वेन पश्यति । तस्मान्न विरोधः । जीवशिवयोरन्योन्यमविनाभावेन न दृश्यत्वम् ।

प्रपञ्चशिवयोः कथमित्याशङ्कायां उत्तरमाह—नाचिच्चित्सन्निधावित्यादिना । चित्सन्निधावचिन्नेति । सदसच्चिदचिदिति पर्यायाः । सच्चिद्रूपशिवसन्निधौ अचिद्रूपप्रपञ्चो न स्पृशति [स्फुरति] तस्मात्ते उभे मिथो न वित्त इति ।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

शिवसन्निधौ प्रपञ्चस्यास्फुरितत्वात् प्रपञ्चस्य जडत्वाच्च प्रपञ्चशिवावन्योन्यं न जानीतः। तथात्वे सृष्ट्यादिकृत्यं शिवस्य न सङ्गच्छत इति चेत् उच्यते— ऐन्द्रजालिको यथा स्वशक्त्या जनेभ्यः समुद्रनगरादिनानाकारप्रदर्शयिता च स्वयं तथा न पश्यति। तद्वत्स्वपरिग्रहमायाशक्त्या जीवेभ्यस्तनुकरणभुवनादि-नानाकारप्रपञ्चप्रदर्शकोऽपि शिवस्य सन्निधौ प्रपञ्चस्य तदाकारेणास्फुरितत्वात् स्वयं तथा न पश्यति। तस्मात् सृष्ट्यादिकृत्यानि प्रपञ्चमपश्यतोऽपि शिवस्य सङ्घटते। तर्हि प्रपञ्चद्रष्टा को वेत्याशङ्कायामन्य एवेत्याह—किंत्विति। प्रपञ्चशिवयोर्वेत्ता यस्स तयोः पृथगात्मेति। सकलावस्थायां वृत्तिज्ञानेन पृथक्-तया प्रपञ्चं दृष्ट्वा निर्मलावस्थां स्वरूपज्ञानेनानन्यतया शिवानुभविता च तदुभय-विलक्षणलक्षितो जीवात्मेत्यर्थः।

उभयविलक्षणत्वं नामाप्रतिहतज्ञानस्वरूपस्य शिवस्य जडरूपप्रपञ्चस्य [च रूपात्] भिन्नलक्षणाणवमलशक्तिप्रतिहतज्ञानस्वरूपत्वम्। अनेन वृत्तिज्ञान-रहितस्य शिवस्य मायाशक्तिविलासकल्पितप्रपञ्चदर्शनं न सम्भवति। तस्मात्स-त्यासत्यवस्तुदर्शकत्वं जीवात्मन एवेति चोक्तं भवति।

॥ इति निगमागमपारावारपारीणसदाशिवशिवाचार्यविरचितायां
सिद्धान्तसूत्रवृत्तौ सदसद्विवेकनिरूपणं नाम
चतुर्थः पटलः॥

अथ जीवात्मनामीश्वरशक्तिप्रेरितकलया प्रपञ्चानुभवित्वप्रकारः पञ्चम-सूत्रे श्रुतः। इदानीं शिवानुभवित्वं केन मार्गेण सिध्यतीत्याशङ्काया उत्तर-मष्टमनवमसूत्राभ्यामाह—

सू. स्थित्वा सहेन्द्रियव्याधैः त्वां न वेत्सीति बोधितः।
मुक्त्वैतान्गुरुणानन्यो धन्यः प्राप्नोति तत्पदम्॥ ॥ ८ ॥
चिद्दृशात्मनि दृष्ट्वेशं [1]त्यक्त्वा वृत्तिमरीचिकाम्।
लब्ध्वा शिवपदच्छायां ध्यायेत्पञ्चाक्षरीं सुधीः॥ ९ ॥ इति

धन्यः इन्द्रियव्याधैः सह स्थित्वा त्वां न वेत्सीति गुरुणा बोधितः एतान्मुक्त्वा तत्पदमनन्यः प्राप्नोति। सुधीः वृत्तिमरीचिकां त्यक्त्वा आत्मनि

1. मातृका-कृत्वा दृष्टिमरीचिकाम्।

चिद्दृशा ईशं दृष्ट्वा शिवपदच्छायां लब्ध्वा पञ्चाक्षरीं ध्यायेदिति योजना। धन्य इति। प्राक्तनक्रियाचर्यायोगानुष्ठानेन कर्मनाशे मलपरिपाके च सति शक्तिनि-पातवशात् निर्वाणदीक्षावान्। 'सुकृती पुण्यवान् धन्यः' इत्यमरः।
देवीकालोत्तरे—

ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तं हि क्रियाचर्ये प्रवर्तते। इति।

इन्द्रियव्याधैः सह स्थित्वेति। इन्द्रियपदं पाशोपलक्षणं तस्य रूपकत्वेन निर्दिष्टं व्याधपदं विधिनिषेधद्वारा प्रवर्तकद्योतकं ज्ञानधनापहारकं वा। मायाप्रवृत्त्यात्मकतनुकरणभुवनभोगाः तद्धेतुभूतपुण्यपापात्मकं कर्म-मलीमसभोजयितृमोहादिगुणाः आणवमलश्च एते पाशाः। एतद्व्युदासेनैव मलमायाद्यसंस्पृष्टो भवति। स्वानुभूतिमानिति च दशमसूत्रे पठितम्। तैः पाशैः सह स्थित्वा। त्वां न वेत्सीति गुरुणा बोधित इति। तव स्वरूपम-खण्डाकारसच्चिदानन्दाद्वयपरिपूर्णं मदनन्यं जानीहीति शिवाकारगुरुणा समुपदिष्टः। एतान् मुक्त्वेति। विषयार्थं चित्तादौ प्रसूतज्ञानवृत्तिमतीन्द्रिय-व्याधान् परित्यज्य तत्पदमनन्यः प्राप्नोतीति आचार्यमूर्ति[1]भृच्छिवस्वरूपमभिन्न-तया प्राप्नोति।
तदुक्तं देवीकालोत्तरे—

चित्ते चलति संसारो निश्चले मोक्ष एव तु।
तस्माच्चित्तं स्थिरं कुर्यात् प्रज्ञया परया बुधः॥ इति।

अथवा नामरूपक्रियादिरहितत्वात्तदिति प्रयुक्तं पदं वस्तु। 'पदं व्यवसि-तत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः। तच्च तत्पदं च तत्पदमनेन नामादिरहितं परवस्तु प्राप्यप्रापकराहित्येन प्राप्नोतीत्यर्थः। गुरुणेत्यनेन स्वापे शक्तित्रया-त्मवर्गत्रयेषु यान् तीव्रतरनिपातवतोऽनुगृह्णाति ते सद्य एव शिवा भवेयुः। सर्वार्थसंहारौ सृष्ट्यादौ च स्वयं यान् तीव्रशक्तिनिपातवतोऽनुगृह्णाति तेऽपि पतिस्वरूपा भवन्ति।

अथ वा सृष्ट्यादौ स्वयं यान् तीव्रशक्तिनिपातवतोऽनुगृह्णाति ते रुद्र-मन्त्रेशेशानपदभाजो भवन्ति, इत्येतद्द्वयवृत्तिर्भवति। ततश्च स्थितौ गुरुमधिष्ठाय

1. मातृका.—मुक्ति-

In Public domain, Digitization Muthulakshmi Research Academy

सकलेषु शक्तिनिपातवतो ज्ञानोत्कटत्वेनानुगृह्णातीति चोदितम्। उक्तार्थे संमतिवचनानि —

यान् विमोचयति स्वापे शिवास्सद्यो भवन्ति ते।
संहृतौ वा समुद्भूतावाणवः पतयोऽथवा॥
रुद्रमन्त्रपतीशानपदभाजो भवन्ति ते।
स्थितावप्यनुगृह्णाति गुरुमास्थाय चिद्विदः॥ इति।

एवं त्रिविधपशूनां मध्ये विज्ञानकलप्रलयाकलानां तीव्रतीव्रतरशक्तिनिपातवशात् आत्मसहायः शिवो ज्ञानक्रियायोगपरमानन्दस्याभिव्यक्तिं करोति। तदाह—

शक्तिप्रपञ्चतन्नामदीक्षायां प्राप्तिरात्मनः।
मन्दो मन्दतरश्चेति तीव्रस्तीव्रतरस्तथा॥
चतुर्धा— इति।

मृगेन्द्रे—

तमश्शक्त्याधिकारस्य निवृत्तौ तत्परिच्युतौ।
व्यनक्ति दृक्क्रियानन्त्यं जगद्बन्धुरणोश्शिवः॥ इति।

अथ शक्तिनिपातक्रमो यथा पौष्करे—

सकलानां च सर्वत्र कर्मसाम्यं न कारणम्।
यतः कर्मसमत्वेऽपि ततस्त्वोस्तु[ततस्त्वेकं तु] कर्मणाम्॥
अपाके परमेशानी विरुद्धान्यप्रदा स्थिता।
कर्मणोऽप्यस्य साम्येऽपि पक्के तदितरेऽपि च॥
तं प्रत्यैवैश्वरी शक्तिरुपसर्पति तच्छिदे।
अनुग्रहे ततो नेष्टं तत्साम्यं मुनिपुङ्गवाः॥
कर्मनाशो मलस्यापि विपाके सहकारिणः।
पतत्युन्मीलिनी शक्तिः स्वतोऽनुग्रहरूपिणी॥
तस्यां पतितमात्रायां महस्याथनियामिका।
शक्तिर्निवर्तते तस्यां निवृत्तायां महात्मनः॥

वैराग्यं जायते शीघ्रं संसाराद् दुःखसागरात्।
दिदृक्षा जायते शम्भोः पादपङ्कजयोरपि॥
कदा द्रक्ष्यामि देवेशं मोक्षेऽहं पन्थतः कदा।
को वा दर्शयिता शम्भोरिति सञ्जायते मतिः॥

मृगेन्द्रे—

येषां शरीरिणां शक्तिः पतत्यपि निवृत्तये।
तेषां तल्लिङ्गमौत्सुक्यं मुक्तौ द्वेषो भवस्थितौ॥
भक्तिश्च शिवभक्तेषु श्रद्धा तच्छासके विधौ।

अन्यत्र[सूतसंहितायाम्]—

देहपातस्तथा कम्पः परमानन्दहर्षणे॥
स्वेदो रोमाञ्च इत्येतच्छक्तिपातस्य लक्षणम्।

पुनः पौष्करे—

एवं संसारतो भीतमनुगृह्णाति चेश्वरः।
तद्योग्यतानुसारेण करुणागर्भया दृशा॥
अनाधिसाधिकारेण यदापि परमेश्वरः।
अनुग्राह्यस्य विनये तथानुग्राहकस्य च॥
कारुण्यत्वेऽनयोस्तस्मात्तयोर्योगः सुदुर्लभः। इति।

ननु शक्तिनिपातस्य हेतुः कर्मनाशे मलपरिपाक एव प्रतिपादितः। शक्तिनिपातस्य चातुर्विध्यं केन हेतुनेति चेत् उच्यते। मलपरिपाकतारतम्येन शक्तिनिपातचातुर्विध्यं यदानुगुण्येन समकाल एव ज्ञानोदया[द]ज्ञाननिवृत्तिः। तदुक्तं पराख्ये—

स्वल्पेऽभिव्यज्यते स्वल्पं महती महति स्थितम्।
यादृक्तादृग्भवेत्तस्य प्रदीपस्तिमिरे यथा॥

स्वायम्भुवे च—

शिवेच्छया परानन्दा शैवी शैवार्थदायिका।
सा शक्तिरापतत्याद्या पुंसो जन्मन्यपश्चिमे॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

तन्निपातात् क्षरत्यस्य मलःसंसारकारणम् ।
क्षीणे तस्मिन् जिहासा [सतीच्छा]स्यात्परं निश्रेयसं प्रति ॥
स देशिकमनुप्राप्य दीक्षाविच्छिन्नबन्धनः ।
प्रयाति शिवसायुज्यं निर्मलो निरुपप्लवः ॥
अनेन क्रमयोगेन परां केवलतां गतः ।
अनाद्यशुद्धिशून्यत्वात् प्राप्नोति न भवान्तरम् ॥ इति ॥

अथ प्रसङ्गात् पश्चात्मनामनुग्रहाय साक्षाच्छिवाधिष्ठिताचार्यलक्षणं सुप्रभेदे-

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः शुद्धकुलोद्भवाः ।
आचार्यास्ते च विज्ञेया नान्येषां तु कदाचन ॥

द्विशतिकालोत्तरे—

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याश्शूद्राः शुद्धास्तु साधकाः ।
स्वस्ववर्णानुपूर्व्येण ह्याचार्यास्तु षडानन ॥
क्रियापादे य निपुणः चर्यापादानुवर्तकः ।
योगपादकृताभ्यासः ज्ञानपादानुरञ्जकः ॥
एतद्गुणसमायुक्तान् गृह्णीयात्तान् विचक्षणः ।

वायव्ये च—

शिवशास्त्रसमायुक्ताः पशुशास्त्रपराङ्मुखाः ॥
ब्राह्मणादिचतुर्वर्णा आचार्यास्तु प्रकीर्तिताः ।

अचिन्त्यविश्वसादाख्ये आचार्यपदनिर्वचनम्—

ज्ञानयोगक्रियाचर्यास्सम्यगाचारयेद् व्रतम् ।
तस्मादाचार्य इत्युक्तः सर्वभूतहिताय वै ॥
आचार्यौ द्वौ समाख्यातौ विरक्तः प्रथमो भवेत् ।
भौतिकस्तु द्वितीयः स्यात्प्रथमे तु विशेषकौ ॥
आजन्म ब्रह्मचारी च यतिश्च तदनन्तरम् ।
एतद्द्वयं तु प्रथमे द्वितीयेऽपि द्वयं भवेत् ॥

सूतसंहितायाम्—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
अतिवर्णाश्रमी चेति क्रमाच्छ्रेष्ठा विचक्षण ॥
अतिवर्णाश्रमी प्रोक्तो गुरुस्सर्वाधिकारिणाम् ।
न कस्यापि भवेच्छिष्यो यथाऽहं पुरुषोत्तम ॥
अतिवर्णाश्रमी साक्षाद् गुरूणां गुरुरुच्यते ।
तत्समो नाधिकश्चास्मिन् लोकेऽस्त्येव न संशयः ॥
योऽतीत्य स्वाश्रमान् वर्णानात्मन्येव स्थितः पुमान् ।
सोऽतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः सर्ववेदार्थदर्शिभिः ॥
लक्षाध्यायी गुरुश्रेष्ठो भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ।
भवेत्तदुपदेशाद्वा संहितापारगो गुरुः ॥

अचिन्त्यविश्वसादाख्ये—

एतेषां देशिकानां च लक्षणं शृणु सुव्रत ।
अहिंसस्सत्यशौचाढ्यः विश्वजीवदयापरः ॥
क्षमावान्छान्तचित्तश्च निग्रहानुग्रहे क्षमः ।
सदाचारयुतो दक्षो जपध्यानपरायणः ॥
ज्ञानदीक्षासमायुक्तो गुरुभक्तिविशारदः ।
ज्ञानयोगक्रियाचर्याचतुष्पादान्तशास्त्रवित् ॥
डम्भाचारविनिर्मुक्तः क्षुद्रकर्मविवर्जितः ।
शिष्याणां गुणदोषेषु विज्ञानी च जितेन्द्रियः ॥
रागद्वेषविनिर्मुक्तः कृपया च समन्वितः ।
समयानां च सर्वेषां ज्ञानसारपरिग्रहः ॥
शिवानुभूतिसंयुक्तस्संशयच्छिन्नसंशयः ।
क्षयकुष्ठादिरहितो वीतरागश्च सुन्दरः ॥
निर्ममो निरहङ्कारो निश्शङ्को निर्विकल्पकः ।
तमोविहीनः शास्त्रज्ञः परमार्थविचिन्तकः ॥
एवंलक्षणसंयुक्तो ह्याचार्यवर उच्यते ।
भौतिकोऽपि विशेषेण धर्मपत्नीसमन्वितः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

पूर्वोक्तलक्षणोपेतो ह्याचार्यवर उच्यते ।
संन्यासाश्रममत्यन्तमुत्तमं दीक्षितं विदुः ॥ इति ।

अथ शिष्यलक्षणमाह पराख्ये—

चतुर्वर्णेषु संजातः शास्त्रज्ञाननिरूपकः ।
भक्तिज्ञानविरागेण बुद्धिमान्नीतिमान्सदा ॥
पुरुषार्थप्रकर्ता च सदा निर्णयबुद्धिमान् ।
शुश्रूषायां च कुशलो गुरुकार्ये प्रयत्नवान् ॥
सन्ततं गुरुशुश्रूषावागुल्लङ्घनभीरुकः ।
एतल्लक्षणसम्पन्नः स शिष्यः परिकीर्तितः ॥
अमद्यपास्तु ये शूद्राश्शौचाचारक्रियादराः ।
शिवभक्ताश्च ये तेषां दीक्षा कार्यान्यथा न हि ॥
सर्वेषामेव शिष्याणामधिकांशं गुणं शृणु ।
भक्तिर्विश्वासमद्रोहो गुर्वाज्ञापालनस्थितिः ।
श्रद्धा शान्तिः क्षमा सत्यं तथा शौचं तपः श्रुतम् ॥
कृतज्ञता द्वादशकं यस्य शिष्यस्य विद्यते ।
शिष्याणां च प्रधानः स नान्ये ते नप्रधानकाः ॥ इति ।

एवं भूतं शिष्यं वत्सरं परीक्ष्य तस्य दीक्षाभेदप्रकारमाह तस्य दीक्षाप्रकर्तव्या इति । तथागमः—

गुरुश्च स्वाश्रितान्छिष्यान् वर्षमेकं परीक्षयेत् ।
चाक्षुषी स्पर्शदीक्षा च वाचिकी मानसी तथा ॥
शास्त्री च योगदीक्षा च हौत्रीत्यादिरनेकधा । इति ।

हौत्री च ज्ञानक्रियाभेदेन द्विविधेत्याह—

ज्ञानदीक्षा भवेदेका क्रियावत्यपरा स्मृता ।
विनेज्यानलकर्माणि मनोव्यापारमात्रतः ॥
दीक्षा ज्ञानवती प्रोक्ता सम्यक्तत्त्वावबोधजा ।
इज्यानलवती या तु क्रियाकौशलसम्भवा ॥
क्रियावत्यथ सानेका निर्बीजा च सबीजका । इति ।

एवं ज्ञानदीक्षयाऽथवा क्रियादीक्षया वा आचार्यदीक्षावान् शक्तिनिपातानुगुणेन क्रमेण निवृत्त्यादिपञ्चकलाशुशोधितफलामस्तकस्यैश्च स्वैः सह भुक्तिं प्राप्तुं तत्तत्पदे तत्साम्यतया योजयति । तीव्रतरशक्तिनिपातात्तु सद्यो निर्वाणदीक्षया परमात्मन्यैक्यमासादयति । तच्छक्तिभेदो यथा मृगेन्द्रे—

निवृत्तति यथा सान्यनिवृत्तिका ।१
निवृत्तिरिति तत्स्थानं तत्रेशोऽपि निवृत्तिमान् ॥
निवृत्तस्य गतिर्भूयो मात्रवद्धवलक्षणा ।१
निक्षिप्यते प्रतिष्ठासास्थानं सद्वच्च सत्पतिः ॥
त्यक्त्वा स्वगम्यविषयं यथा ज्ञानं ददात्यणोः ।
सा विद्यास्थानमप्यस्य विधेशश्च तदीश्वरः ॥
सर्वदुःखप्रशमनं यथाऽस्य कुरुते हरः ।
सा शक्तिस्तत्पदं चेति तत्कुर्वन् सोऽपि शान्तिमान् ॥

अचिन्त्यविश्वसादाख्ये—

जले जलं यथा क्षिप्तं क्षीरे क्षीरमिवार्पितम् ।
तथैव शिवतां याति दीक्षामात्रेण मन्त्रवित् ॥ इति ।

ननु वेदान्तज्ञानेनैव मोक्षः प्रसिद्धः, दीक्षासिद्धान्तज्ञानाभ्यां मोक्ष इति कथमुच्येतेत्याशङ्कोत्तरवचनानि कामिके—

मले निवर्तिते ज्ञानाद्दीक्षया वा मुनीश्वराः ।
परमात्मेति विज्ञेयस्ततः कैवल्यमश्नुते ॥
सिद्धान्ते नैव वेदान्ते विशेषः कोऽपि विद्यते ।
परमात्मपरिज्ञानादुभयोरपि निर्वृतिः ॥
कथ्यते वस्तुसम्भेदः तुल्यमेव निरूप्यते ।
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे । इति ।

अस्मिन् सूत्रे दीक्षानन्तरं महोपदेशस्य पठितत्वात् पूर्वाङ्गभूततया [दीक्षायाः] प्रतिपादनीयत्वेऽपि तस्या विस्तरेणास्मत्परमगुरुचरणेश्वरशिवाचार्येण

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

संन्यासदीपिकायां प्रतिपादितत्वात् किंचिदेवात्रास्माभिः सूचितः । अथैतान्मुक्त्वा तत्पदमनन्यं प्राप्नोतीत्यर्थं नवमसूत्रेण विवृणोति चिद्दृशेत्यादिना । सुधीरिति । आचार्यानुग्रहेण शिवज्ञानाभिव्यक्तिमान् । वृत्तिमरीचिकां त्यक्त्वेति । विषयग्राहकवृत्तिज्ञानमृतमरीचिकां संयम्य । 'मृगतृष्णा मरीचिके' त्यमरः । विषयग्राहकवृत्तिज्ञानोपरमे [विषय] प्रपञ्चराहित्यं कैमुतिकन्याय-सिद्धम् ।

तथा देवीकालोत्तरे—

निराश्रयं यदा चित्तं सर्वालम्बनवर्जितम् ।
मनोऽवस्थाविनिर्मुक्तं विज्ञेयं मुक्तिलक्षणम् ॥
विषये लोलुपं चित्तं मर्कटादपि चञ्चलम् ।
सर्वशून्यपदे स्थित्वा ततो निर्वाणमेष्यति ॥

चित्तं ज्ञानमिति पर्यायः । "चित्तं तु चेतो हृदय"मित्यमरः । आत्मनीति । जीवात्मस्वरूपे । तल्लक्षणं यथा देवीकालोत्तरे—

सर्वतत्त्वादिसम्भिन्नो देहाद्भिन्नस्तथैव च ।
अहमास्मादि [स्मीति]सम्भिन्नं चैतन्यं सर्वतोमुखम् ॥

चिद्दृशा ईशं दृष्ट्वेति ज्ञानेन नित्यविमूतिप्रदायकत्वादीशाभिधानकं अवलोक्य तज्ज्ञानं [मपि त्यक्त्वे]ति शेषः । तथागमः—

उल्काहस्तो यथा कश्चिद् द्रव्यमालोक्य तां त्य[त्य]जेत् ।
ज्ञानेन ज्ञेयमालोक्य पश्चाज्ज्ञानं परित्यजेत् ॥ इति ।

शिवपदच्छायां लब्ध्वेति । अनाद्यशुद्धिशून्यत्वात् शिवसंज्ञकं पदं वस्तु छायां परं ज्योतिर्मयं लब्ध्वा प्राप्य । "छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बम-नातपः' इत्यमरः । तथा च निर्मलशिवस्वरूपं वस्तु ज्योतिर्मयं प्राप्येत्यर्थः । एवं सिद्धो मुक्त एव । तथागमः—

गोदोहमिषुपातं वा नयनोन्मीलमात्रकम् ।
सकृत्परपदे[युक्तो] न पुनर्भवमाप्नुयात् ॥ इति ।

पञ्चाक्षरीं ध्यायेदिति । पञ्चानामक्षराणां समाहारः पञ्चाक्षरी । अकारोकारमकारबिन्दुनादात्मकः प्रणवः । तस्य तद्वाच्यं शिवपदमिति भाव-येदित्यर्थः । ध्यानं भावनमिति पर्यायः । तदुक्तं वातुले—

अकारश्च तथोकारः मकारश्च त्रिधा भवेत् ।
तृतीयान्तर्गतं नादं तुरीयं हि मकारकम् ॥

शिवधर्मोत्तरे—

देवो गुणत्रयातीतस्सर्वज्ञस्सर्वकृत्प्रभुः ।
ओमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्वगतश्शिवः ॥

सूतसंहितायाम्—

ओङ्कारशब्दः सर्वार्थवाचकः परिकीर्तितः ।
प्रयोगादेव सर्वत्र सर्वार्थश्शिव एव हि ॥
तस्माच्छिवस्य पूर्णस्य प्रणवो वाचकः स्मृतः ।
वाच्यवाचकभावश्च लक्ष्यलक्षणतापि च ॥
अन्योऽन्यतापि नास्त्येव परमार्थनिरूपणे ।

सर्वज्ञानोत्तरे—

अहमात्मा शिवो ह्यन्यः परमात्मेति यः स्मृतः ।
एवं [मोहादुपास्ते यो न] शिवत्वमवाप्नुयात् ॥[1]
शिवोऽन्यस्त्वहमप्यर्थः [न्यः] पृथग्भावं विवर्जयेत् ।
यश्शिवस्सोऽहमेवेति चाद्वयं भावयेत् सदा ॥
अद्वैतभावनायुक्ताः सर्वत्रात्मनि संस्थिताः ।

देवीकालोत्तरे—

अहमेव परं ब्रह्म जगन्नाथो महेश्वरः ।
इति स्यान्निश्चितो मुक्तो बद्धः स्यादन्यथा पुमान् ॥ इति ।

किं च वेदे ओङ्कारवाच्यस्यामृतब्रह्माक्षराव्ययशिवरूपतया प्रतिपादितत्वात् सूक्ष्मपञ्चाक्षरीं प्रणवार्थशिवं मुहुर्मुहुः चिन्तयेत् । मुहुर्मुहुरिति लयविक्षेपत्यागेन समाधिमायातीत्यर्थः ।

---

1. मातृका-योपासते मोहात् ।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

तदुक्तं स्तवराजे—

ओङ्कारममृतं ब्रह्म शिवमक्षरमव्ययम् ।
यमामनन्ति वेदेषु तं प्रपद्ये विनायकम् ॥ इति ।

विगतो नायको यस्य सः विनायकः (अनाश्रितः) समुद्रापन्ननदीजलवत्समरसीभावतया भजेत् । लयविक्षेपत्यागसम्मतिवचनं देवीकालोत्तरे—

निद्रायां बोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं समयेत्पुनः ।
पक्षद्वयपरित्यागे संप्राप्ते च न चालयेत् ॥ इति ।

अपि च अकारादिपञ्चाक्षर्यङ्गैः निर्मलजाग्रादिपञ्चावस्था भवेत् । तद्यथा— निर्मलजाग्रकारणाकाराधिष्ठातृक्रियाशक्तिकारणबाह्यान्तरिन्द्रिया(धा)रान्नमयकोशहृदयस्थानसंयुक्तात्मा शिवतत्त्वादिपृथिवीतत्त्वपर्यन्तचराचरात्मकः सर्वप्रपञ्चं यदालोकयति तदा निर्मलजाग्रम् । तदुक्तं देवीकालोत्तरे—

शिवाद्यवनिपर्यन्तलोकोऽयं शङ्करात्मकः । इति ।

निर्मलस्वप्नकारणोकाराधिष्ठातृज्ञानशक्तिकारणोऽन्तः करणचतुष्टयाधारप्राणमयकोश कण्ठकूपस्थानसंयुक्ता[त्मा]सकलप्रपञ्चं सत्तामात्रेण स्वानन्यशिवे यदा मानसप्रत्यक्षं करोति तदा निर्मलस्वप्नम् । निर्मलसुषुप्तिकारणमकाराधिष्ठा[त्रिच्छा]शक्तिकारणबुद्ध्याधारमनोमयकोशतालुमूलस्थानसंयुक्तात्मा देहेन्द्रियमनांसि विहाय शिवज्ञाने शिवं यदाऽनुभवति तदा निर्मलसुषुप्तिः । निर्मल(सुषुप्तिं)[तुर्य]कारणबिन्द्वधिष्ठात्र्यादिशक्तिकारणचित्ताधारविज्ञानमयकोशभ्रूमध्यस्थानसंयुक्तात्मा ज्ञानमपि त्यक्त्वा शिवयोगेन शिवानन्दानुभवः सन् शिवानन्यतया वा यदा वर्तते तदा निर्मलतुर्यम् । निर्मलतुर्यातीतकारणसर्वज्ञत्वाद्यभिव्यक्तिकरनादाधिष्ठातृपराशक्त्याधारानन्दमयकोशब्रह्मरन्ध्रस्थानसंयुक्तात्मा अखण्डाकारसच्चिदानन्दाद्वयपरिपूर्णशिवे अत्याशयेन यदा निमज्जति तदा निर्मलतुर्यातीतम् । तदुक्तं सिद्धान्तबोधे—

जाग्रत्कारण..........योगसंवेदहृति ।
उभयेन्द्रियवृत्त्याथ लीलं त्वकारवेदिनम् ॥
स्वप्नोऽन्तःकरणैरेव..........गलदेशतः ।
लीनस्य विषयाख्यार्णयोगसंवेदनं यदा ॥

लीनान्तःकरणं वृन्ते सुषुप्तिस्तालुदेशतः ।
बिन्दुवयस्तुरीयन्तु भ्रूमध्ये स्यति.....ततः ।
कार्यकारणयोरत्र वृत्त्यादेश्चापि सङ्ग्रहः ।
सर्वार्थदृक्क्रियाव्यक्तिहेतोर्नादस्य वेदनम् ॥
तुर्यातीता च रन्ध्रे च घण्टानादश्च सङ्ग्रहम् ।

सिद्धान्तसारावल्याम्—

बाह्यान्तःकरणैरणोः स्वविषयज्ञानं तु जाग्रत्ततः
स्वप्नोऽन्तःकरणस्थवृत्तिविषयज्ञानं सुषुप्तिः परम् ।
देहे त्विन्द्रियवृत्तिहीनमवचोप्राणा मतिस्तुर्यगम्
देहाक्षोपरतौ स्वचिन्मतिरथातीतं शिवत्वोदयः ॥ इति ।

एतदवस्था जीवन्मुक्तिदशायाम् । देहाविनाशे तु जीवन्मुक्तोऽखण्डाकारसच्चिदान्दाद्वयशिवाकारतया विराजते । तदुक्तं किरणे—

भग्ने घटे यथा दीपः सर्वतः संप्रकाशते ।
देहपाते तथा चात्मा भाति सर्वत्र सर्वदा ॥ इति ।

ज्ञानेन तत्त्वरूपाद्यात्मलक्षणमध्यमशिवानुभवपर्यन्ताः दशविधक्रमाः सन्ति । ते यथा सिद्धान्तबोधे—

प्रथमं तत्त्वरूपं तु द्वितीयं तत्त्वदर्शनम् ।
तृतीयं तत्त्वशुद्धिं च चतुर्थं त्वात्मलक्षणम् ॥
पञ्चमं त्वात्मसंदर्शः षष्ठमात्मविशुद्धकम् ।
सप्तमं शिवरूपं चाप्यष्टमं शिवदर्शनम् ॥
नवमं शिवयोगं च दशमं शिवभोगकम् ।
त्रिभिस्तु तत्त्वरूपाद्यैः पाशभेदः प्रकीर्तितः ॥
आत्मनो लक्षणाद्यैश्च पशुरूपं प्रकीर्तितम् ।
चतुर्भिश्शिवरूपाद्यैः पतिसायुज्यमीरितम् ॥ इति ॥

एवं ज्ञानलब्धज्ञेयशिवस्वरूपस्य जीवन्मुक्तस्याचारमाह देवीकालोत्तरे—

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

ज्ञानमित्थं वरारोहे कथितं मोक्षसिद्धये ।
आचारः कथ्यते देवि साम्प्रतं श्रृणु तं मया ॥
न ध्यानं न जपः पूजा न होमो नैव साधनम् ।
नापि काम्यानि कार्याणि तस्य सन्ति महेश्वरि ॥
नियमोऽपि न तस्यास्ति क्षेत्रपीठे च सेवनम् ।
नार्चनं पितृकार्यं च तीर्थयात्रा व्रतानि च ॥
धर्माधर्मफलं नास्ति न तिथिर्लौकिकी क्रिया ।
संन्यसेत्सर्वकर्माणि लोकाचारमशेषतः ।
येन केनापि वेषेण सर्वावस्थोऽपि योगवित् ॥
क्षेत्रपीठे स्वकं देहं वर्जयेद्यदि कौतुकम् ।
कृमिकीटपतङ्गांश्च ततो देवि वनस्पतीन् ॥
चूर्णयेद्घातयेन्नैवं परमार्थे मतिस्सदा ।
न मूलोत्पाटनं कार्यं तृणच्छेदं विवर्जयेत् ॥
भूतपीडां न कुर्वीत पुष्पाणां च निकृन्तनम् ।
स्वयंपतितपुष्पैस्तु कर्तव्यं यदि पूजनम् ॥
मारणोच्चाटनादीनि विद्वेषं स्तंभनं तथा ।
ज्वरभूतग्रहावेशवश्याकर्षणमोहनम् ॥
न कुर्यात्क्षुद्रकर्माणि काष्ठपाषाणपूजनम् ।
न मुद्राश्च मखं त्यक्त्वा व्यापकं बोधमाश्रयेत् ॥
समता वीतरागत्वं समदुःखसुखस्सदा ।
समस्तु मित्रेऽमित्रे च समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥
आत्मारामो भवेद्योगी निर्भयो विगतस्पृहः ।
समनिन्दाप्रशंसस्तु सर्वभूत[दयापरः] ॥
समदृष्टिश्च कर्तव्या यथात्मनि तथा परे ।
ईर्ष्यापैशुन्यदंभांश्च रागं मात्सर्यमेव च ॥
कामं क्रोधं भयं शोकं त्यजेत्सर्वं शनैश्शनैः ।
सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तः सन्ततं जनवर्जितः ॥

अनेनैव शरीरेण सर्वज्ञानं प्रजायते ।
ज्ञानेनैव यदा मोक्षस्तदा सिद्धिर्निरर्थिका ॥
तथापि भोगमिच्छन्तः सिद्धिमिच्छन्ति साधकाः ।
अणिमादिगुणावाप्तिर्जायतां वा न जायताम् ॥
तथापि मुच्यते देवि पतिविज्ञाननिर्मलः ।
इति[स्युक्तः] प्रथमाचारः[भवेत्] संन्यासिनाम्[तथा] ॥

गृहस्थस्तु वर्णाश्रमधर्मसमयाचारमनुल्लङ्घयन् फलानपेक्षया वेदशिवागमोक्तनित्यनैमित्तिककर्म कुर्यात् । तदुक्तं सर्वज्ञानोत्तरे—

यस्मिन्वर्णे स्थितो दीक्षां प्राप्तो देही शिवात्मिकाम् ।
तत्रैव संस्थितो दीक्षां शिवधर्मं च पालयेत् ॥ इति ॥

मृगेन्द्रे—

इति वर्णाश्रमाचारान् मनसापि न लङ्घयेत् ।

॥ इति निगमागमपारावारपारीणसदाशिवशिवाचार्यविरचितायां सिद्धान्तसूत्रवृत्तौ शिवानुग्रहात् शिवानुभूतिप्रतिपादनं नाम पञ्चमः पटलः ॥

एवंभूतज्ञानसिद्धः प्रारब्धकर्मवशात् पुनरपि भौतिकदेहस्थस्सन् प्रपत्त्या आगामिकर्मफलं मलमायावासनाश्चावाप्तुं शिवानन्दानुभवात् स्वानुभूतिमान् भवतीति दर्शयति ।

सू. शिवेनैक्यं गतस्सिद्धः तदधीनस्ववृत्तिकः ।
मलमायाद्यसंस्पृष्टो भवति स्वानुभूतिमान् ॥ १० ॥

शिवेनैक्यं गतस्सिद्धस्तदधीनस्ववृत्तिकः मलमायाद्यसंस्पृष्टः स्वानुभूतिमान् भवतीति योजना । शिवेनैक्यं गतस्सिद्ध इति । सर्ववस्तुष्वपि शिवस्य शिवे च सर्ववस्तूनां विभागाभावेन वर्तनं दृष्ट्वा बाह्येन्द्रियान्तःकरणानि शनैश्शनैः त्यक्त्वा निर्मलतुर्यातीतो भूत्वा शिवेनैक्यं प्राप्तः सिद्धः । ऐक्यं गत इति पदेन देहविनाशो ज्ञानसन्ततिविच्छेदोऽष्टगुणोऽभ्यासित ऊर्ध्वगमनं प्रकृतिपुरुषविवेकं कृत्वा प्रकृतिं विहाय पुरुषमात्रतयावस्थानं ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीन् परित्यज्य पाषाणवदवस्थितिः अप्राकृतलोके वैकुण्ठे श्रीहरिसन्निधौ तत्सारूप्य-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

मनन्तकल्याणगुणांश्चावाप्य दासभावेन वर्तनम्। अनिर्वचनीयाविद्यानिवृत्तिसादाख्यतत्त्वे सदाशिवसमत्वेनावस्थानं नादतत्त्वे शिवसमत्वेन वर्तनं शिवगुणसङ्क्रान्तिःशिवगुणसमुत्पत्तौ शिवगुणसमावेशं शिवगुणसमत्वाभिव्यक्तिः इत्यादिमुक्तयो[नि]वृत्तिः[त्ताः]। तदधीनस्ववृत्तिकः शिवकरणात्मकेच्छाज्ञानक्रियाशक्त्यभिभूतस्वेच्छाज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वेन पिशाचग्रस्तपुरुष इव शिवायत्तमनो(वा)गिन्द्रियकायव्यापारवानित्यर्थः। अत एव मलमायाद्यसंस्पृष्ट इति। आत्मनि शिवसमवेतचिच्छक्तिप्रकाशेनाज्ञानात्मकाणवमलमोहात्मकमायिकागामिकर्मभिरसम्बद्ध इत्यर्थः। एवं दृढतरप्रपत्त्या स्वानुभूतिमान् भवतीति विमलतुर्यातीततया शिवैकमत्यस्य व्याप्तत्वात् तच्छिवानन्दस्यानन्यतयानुभविता भवति। एतेनाभेदशिवस्वरूपस्य तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वनिग्रहानुग्रहादिसर्वव्यापाराणां शिवकृत्यत्वादागामि कर्म न प्राप्नोति। किं तु तस्य महात्मनः स्तुतिनिन्दापूजातिरस्कारकृत एवेत्यवसेयम्। तदुक्तं देवीकालोत्तरे—

ईदृशं ज्ञानिनं दृष्ट्वा पूजयन्ति च ये जनाः।
गन्धं पुष्पं फलं धूपं स्नानं वस्त्रं च भोजनम् ॥
निवेदयन्ति ये केचित् वाङ्मनःकायकर्मभिः।
तेऽपि तत्रैव मुच्यन्ते मुक्तिमार्गानुकाङ्क्षिणः ॥
स्तुतिनिन्दाप्रसङ्गाभ्यां पुण्यपापमवाप्नुयात्।

भारते च—प्रारब्धं भोगतो नश्येत् शेषं ज्ञानेन दह्यते ॥
इतरं द्वितयं कर्म तद्द्वेषिप्रियवादिनाम्।
शिवधामाप्ततस्यास्य भोगभोक्ताय जातुचित् ॥
अकृतत्वमधिकारित्वं पतिकृत्यानुकारतः। ?

शिवधर्मोत्तरे — यथा वायुर्न शीघ्रोऽपि मुक्त्वाकाशं न[हि]गच्छति।
ज्ञेयनिक्षिप्तचित्तस्तु विषयस्थो न मुह्यति ॥
मन्त्रौषधबलात् यद्वज्जीर्यते भक्षितं विषम्।
तद्वत्सर्वाणि पापानि जीर्यते ज्ञानिनः क्षणात्।
यथा वह्निर्महादीप्तिः शुष्कमार्द्रं च निर्दहेत्।
तथा शुभाशुभं कर्म ज्ञानाग्निर्दहति क्षणात् ॥

यद्वन्मन्त्रबलोपेतः क्रीडन् सर्पैर्न दश्यते।
क्रीडन्न लिप्यते ज्ञानी तद्वदिन्द्रियपन्नगैः ॥
पद्मपत्रं यथा तोयैस्तत्स्थैरपि न लिप्यते।
तथा शब्दादिभिर्ज्ञानी विषयैर्न हि लिप्यते ॥

॥ इति निगमागमपारावारपारीणसदाशिवशिवाचार्यविरचितायां सिद्धान्तसूत्रवृत्तौ प्रपत्तिमार्गप्रतिपादनं नाम षष्ठः पटलः ॥

अथोत्पन्नज्ञानानां कृतघ्नतादोषपरिहाराय लोकानुग्रहाय चानुत्पन्नज्ञानानां ज्ञानोत्पत्तिनिमित्ताय चान्तर्बाह्यभक्तिशिवयोगक्रियाचर्या एकादशद्वादशसूत्राभ्यामाह —

सू. दृशोर्दर्शयिता चात्मा तस्य दर्शयिता शिवः।
तस्मात्तस्मिन् परां भक्तिं कुर्यादात्मोपकारके ॥ ११ ॥
मुक्त्यै प्राप्य सतस्तेषां भजेद्वेषं शिवालयम्।
एवं विद्याच्छिवज्ञानबोधे शैवार्थनिर्णयम् ॥ १२ ॥ इति ॥

दृशोर्दर्शयिता चात्मा तस्य दर्शयिता शिवः। तस्मादात्मोपकारके तस्मिन् परां भक्तिं कुर्यात्। मुक्त्यै सतः प्राप्य तेषां वेषं शिवालयं च भजेत्। एवं शिवज्ञानबोधे शैवार्थनिर्णयं विद्यात् इति योजना। दृशोर्दर्शयिता चात्मा तस्य दर्शयिता शिवः इति—यथा चक्षुरादीन्द्रियाणां रूपादिविषयप्रदर्शको जीवात्मा, तथा अकृतसंस्काराणां बुभुक्षूणां शब्दादिज्ञानं विषयं च कृतसंस्काराणां मुमुक्षूणां स्वसंवेदनं स्वसंवेद्यं च प्रसादयिता शिव इत्यर्थः। तस्मादात्मोपकारके तस्मिन् परां भक्तिं कुर्यादिति। भवदुःखसागरोद्धारमुख्यकरुणाहस्तस्वस्वरूपानन्दामृतसागरनिमज्जनकारकात्मसहाये शिवे भक्तिकारणे प्रत्ययात् स्वात्मानुरागादप्युत्कृष्टानुरागेण यावज्जीवं शिवज्ञानयोगहस्तः क्रियाचर्याभ्यां च शिवयजनं कुर्यात्। तथागमः—

यजनं संप्रवक्ष्यामि यथाविध्यनुपूर्वगम्।
द्वितयं तच्च विज्ञेयमधिकार्यनुरूपतः ॥
यतीनां योगिनां चैव बाह्योपरतशक्तिषु।
अन्तर्यागस्तु विहितो बाह्यः पूजापरेषु च ॥ इति।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

ननु श्रुतिपुराणेष्विन्द्रपुरोगमान् देवान् यजेतेत्युक्तत्वात् शिवमेकमेव यजेतेत्येतत् कथमिति चेत् । उच्यते । येन विना सत्कर्मापि दोषाय यद्भक्त्या दुष्कर्मापि सुकृतं भवेत् स एव पूजनीयः । एतन्निदर्शनं दक्षप्रजापतौ चण्डेश्वरे च दृष्टम् । किं च—जननमरणदुःखापनोदने जननमरण[र]हित एव समर्थः । तादृशश्च शिव एक एव । अपि च मुक्तव्यापकाखण्डाकारसच्चिदानन्दाद्वय-रूपत्वादेतन्मुक्तिप्रदाता तादृग्लक्षणलक्षित एव । अतः शिव एव पूजनीयः । गुणाधिष्ठित[मूर्ति]मतां ब्रह्मविष्णुपुरोगमाणामेतत्परशिवाभिव्यक्ततया तदात्मकत्वात्तदुद्देशेन पूजयंस्तान् पूजयति ।

किं च भूसुरादिषु कृतपूजानां फलदातारस्तैर्विना यथा तेषूद्दिष्टदेवताः तथा इन्द्रपुरोगमादिषु कृतपूजानामपि तेषामन्तर्यामित्वेन वाभिव्यक्त्या तदात्मकत्वेन वा शिव एक एव फलदाता । तस्मान्मुख्ये संभवति गौणश्चान्याय्य इति न्यायेन शिव एव प्राधान्येन पूजनीयः । इतरे तदङ्गत्वेन पूजनीयाः । तदुक्तं पाराशर्ये—

सर्वमन्यत्परित्यज्य शिव एव शिवङ्करः ।
ध्येय इत्याह परमश्रुतिराथर्वणी खलु ॥

कूर्मे—

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता चैव फलप्रदः ।
यद्यत्करणगोप्ताऽहं निहन्ता वेदविद्विषाम् ॥

देवीकालोत्तरे—

ब्रह्मादिभिर्देवमनुष्यनागगन्धर्वयक्षाप्सरसां गणैश्च ।
मखैरनेकैरहमेव पूज्यो मामेव सर्वे प्रवदन्ति वेदाः ॥
तपोभिरुग्रैर्विविधैश्च दानैर्मामेव सर्वे प्रतिपूजयन्ति ।

ब्रह्मगीतायाम्—

एवं रूपप्रसादस्तु कारितस्तु शिवेन च ।
ज्ञायते न मया नान्यैर्देवैर्नारायणेन च ॥
अतः सर्वं परित्याज्यं शिवादन्यं तु दैवतम् ।
तमेव शरणं गच्छेत् सद्यो मुक्तिं यदीच्छसि ॥ इति ।

अथ ज्ञानपूजाक्रमो यथा कामिके—

न दिने पूजयेद्देवं रात्रौ नैव च पूजयेत् ।
सन्ततं पूजयेद्देवं दिवा रात्रौ च वर्जयेत् ॥

अस्यार्थः—दिनं विकल्पज्ञानं तस्मात्सकलकेवलाव[स्थास्त्यक्त्वा]निर्मलज्ञानादिना सन्ततं पूजयेदिति । अथ पञ्चशुद्धिक्रमः भूतपरिणामदेहराहित्यं भूतशुद्धिः । विषयाभिलाषराहित्यं द्रव्यशुद्धिः । अथवा शिवाष्टमूर्तित्वदर्शनं भूतशुद्धिः । शिवस्य सर्वद्रव्यानुप्रवेशनदर्शनं द्रव्यशुद्धिः । पञ्चाक्षरे पाशपदार्थवाचकनमःपदं हित्वा शिवशिवज्ञानजीवात्मवाचकं शिवायेत्येतत्पदं ज्ञात्वा जीवात्मनः शिवज्ञानेन शिवदर्शनं मन्त्रशुद्धिः ।

तदुक्तं सिद्धान्तबोधे—

हित्वा नमःपदं तस्य शिवाय इति कीर्त्यते ।
शुद्धपञ्चाक्षरमिदं स्वानुभूतिप्रकाशकम् ॥ इति ।

शिवज्ञानेन स्वस्वरूपमालोक्य तन्मयत्वेन स्थितिरात्मशुद्धिः । अखण्डाकारसच्चिदानन्दस्वरूपानुभवैकवेद्यं शिवमिति भावनं लिङ्गशुद्धिः ।

अथासनमूर्त्यादिक्रमः—

आत्मा शिवासनं मूर्तिः सत्यज्ञानमनावृतम् ।
मूलं तु परमानन्दमावाहनमथोच्यते ॥
शिवाभिव्यक्तिरेवात्र ह्यावाहनमिति स्मृतम् ।
नैश्चल्यं स्थापनं चाभिमुख्यं तत्सन्निधानकम् ॥
लयविक्षेपगलनं सन्निरोधकमुच्यते ।

पूजास्तवे—आवाहनं स्वात्मनि चित्प्रकाशः तत्र स्थिति स्थापनमीश्वरस्य ।
सान्निध्यमात्मेश्वरसन्निधानं संरोधनं स्वस्य शिवे निरोधः ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि पाद्यादि शिवपूजनम् ।
माय[याम]द्वयस्य गलनं पाद्यमाचमनं तथा ॥
कर्मत्रयविनाशः स्यादर्घ्यमज्ञानमोचनम् ।
महाभिषेको नैर्मल्यं वस्त्रं शुद्धिः निरावृतिः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

निर्लेपनं च श्रीगन्धो द्वन्द्वत्यागः प्रसूनकम् ।
अज्ञानवासनानाशो धूपो दीपः स्वयंप्रभा ॥
शिवानुभूतिः नैवेद्यं पानीयश्च सुभासितम् ।
रसास्वादश्च गलनं हस्तोद्वर्तनमीरितम् ॥
कषायगलमं जातं ताम्बूलं मुखवासनम् ।
आगतार्घस्य नादस्य लय स्तोत्रं समीरितम् ।
प्रदक्षिणं च सर्वत्र व्यापनं सह शम्भुना ॥
सरित्समुद्रसंयोगाज्जलं समरसं यथा ।
तथात्मशिवयोर्योगो नमस्कारः प्रकीर्त्यते ॥
ज्ञाता ज्ञानं तथा ज्ञेयं भक्तो [मग्नं] भवति त[त्त्रयम्] ।
पराङ्मुखार्घ्यमित्याहुरात्मनश्च निवेदनम् ॥ इति ।

योगमार्गपूजा — चन्द्रार्कनाशने पूजा साधयेदीप्सितं फलम् ।
सुषुम्नामध्यगे [प्राणे]पूजयेत्सर्वदा शिवम् ॥

अस्यार्थः— चन्द्रस्त्विडानाडी, अर्कस्तु पिङ्गला नाडी, तन्नाशः उच्छ्वासनिश्वासराहित्यं तदेव केवलकुम्भकम् । पूजा तत्र शिवानुभव एव । ईप्सितफलं अणिमादिसिद्धिः मुक्तिश्चेति । सिद्धिमुक्ती साधयेत् । प्राणवायौ सुषुम्नारन्ध्रं प्रविष्टे सति शिवानुभूतिमान् भवेत् ।

अत्र क्रमः वायुं निरुध्य मूलाग्निं मूलवायुनाभिद्धन्ताग्निबीजेन उद्बोध्य नाडीचक्रं भित्वा सुषुम्नामार्गेण हृदयाद्यकारादिब्रह्मादिकारणत्यागेन ब्रह्मरन्ध्रं प्रविश्य अखण्डज्योतीरूपेऽन्तर्मज्जनम् । तदेव पूजनम् । अत एव शिवाश्रमिणां गृहस्थानां पञ्चमहायज्ञा उच्यन्ते । यथाह शिवधर्मोत्तरे—

अथ पूजाग्निकार्यैर्भेदो बहुविधस्ततः ।
कर्मयज्ञसमाख्यातं तपश्चान्द्रायणादिकम् ॥
वाग्यज्ञश्च जपः प्रोक्तः शिवमन्त्रस्य स त्रिधा ।
ध्यानयज्ञस्समाख्यातः शिवचिन्ता मुहुर्मुहुः ॥
अध्यापनं चाध्ययनं व्याख्याकरणचिन्तनम् ।
इति पञ्चप्रकारोऽयं ज्ञानयज्ञः प्रकीर्तितः ॥

उत्तरोत्तरवैशिष्ट्यं सर्वेषां परिकीर्तितम् ।
पञ्चानामपि यज्ञानां ज्ञानयज्ञो विमुक्तिदः ॥ इति ।

उक्तपञ्चमहायज्ञाशक्तानां मन्दशक्तिनिपातवतां ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तं चर्यापादानुष्ठानक्रममाह—मुक्त्यै प्राप्येत्यादिना । मुक्त्यै सतः प्राप्येति मुक्त्यर्थं शिवज्ञानयोगवतो यतीन् शरणं प्रपद्य तेषां वेषं शिवालयं च भजेदिति । तादृशयतीनां तपोवेषं शिवसंस्कारपुरस्सरं तदाज्ञया धृत्वा शिवालयस्थशिवलिङ्गाद्यर्चावतारान् शिवयोगिनः शिवचिह्नधारिणो महेश्वरांश्च सेवेत । यथा शिवधर्मोत्तरे—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः स्त्री शूद्रो वा शिवाश्रमी ।
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ॥
भूतिशासनसंयुक्तस्संपूज्यो राजपुत्रवत् ।
गुणवत्पात्रपूजाया वरं शासनपूजनम् ॥
शासनं पूजयेत्तस्मादविचारं शिवाज्ञया ।
शिवाज्ञापूजनात्साक्षाच्छिवोऽहमिति पूजितः ॥
अविकल्पमतिस्तस्मात् पूजयेच्छिवशासनम् ।
यथासम्भवपूजाभिः कर्मणा मनसा गिरा ॥
शिवे भक्तिस्सदा कार्या तद्वच्च शिवयोगिषु ।
स्वदेहान्निर्विशेषेण शिवभक्तांश्च पालयेत् ॥
भयदारिद्र्यरोगेभ्यस्तेषां कुर्यात्प्रियाणि च ।
शिवस्य परिपूर्णस्य किं नाम क्रियते जनैः ॥
यत्कृतं शिवभक्तानां तत्कृतं च शिवे भवेत् ।
सुदूरमपि गन्तव्यं यत्र माहेश्वरो जनः ॥
प्रयत्नेनापि द्रष्टव्य तत्र सन्निहितः शिवः ।
महेश्वरस्य भक्तस्य शिवार्चनरतस्य च ॥
पूजां कृत्वा यथान्यायमश्वमेधफलं लभेत् ।
नित्यं शिवकथासक्तो नित्यं शिवपरायणः ॥
अर्चयित्वा यथान्यायं गाणपत्यमवाप्नुयात् ।
शिवाश्रमगतान् भक्त्या शिवभक्तान् प्रपूजयेत् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

स्वागतासनपाद्यार्घ्यमधुपर्कादिकैस्सह ।
पूजयित्वा यथान्यायं कुर्यादप्यभिवादनम् ॥

यस्सर्वसङ्गनिर्मुक्तश्शिवः शिवपरायणः ।
सोऽपीह पावनं कृत्वा योगीन्द्रानुचरो भवेत् ॥

वसेदायतने नित्यं सगणश्शिवधार्मिकः ।
पुष्पारामैककर्मात्मा पुष्पवाटीक्रियापरः ॥

त्रिस्नानपूजासंयुक्तः कौपीनाच्छादनस्तथा ।
योगिनां भक्तियोगेन योगस्नानमवाप्नुयात् ॥

शिवध्यानपराः शान्ताः शिवधर्मपरायणाः ।
सर्वे एकाश्रमा ज्ञेयाः शिवधर्माः शिवाश्रमाः ॥

महाव्रताष्टकं धार्यमीशानोक्तं शिवार्थिभिः ।
सर्वव्रतानां प्रवरमस्मिन् धर्मस्समाप्यते ॥

शिवे भक्तिस्सदा शान्तिरहिंसा सर्वदा दमः ।
सन्तोषस्सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं तथाष्टमम् ॥

यथासम्भवपूजाभिः कर्मणा मनसा गिरा ।
शिवभक्तिस्सदा कार्या तद्वच्च शिवयोगिषु ॥ इति ।

एवं विद्याच्छिन्नज्ञानबोधे शैवार्थनिर्णयम् इति । इत्थं शिवज्ञानबोधे द्वादशभिः सूत्रैः प्रतिपादितं मुमुक्षुर्जानीयादित्यर्थः ।

॥ इति निगमागमपारावारपारीणसदाशिवशिवाचार्यविरचितायां
सिद्धान्तसूत्रवृत्तौ शिवयोगक्रियाचर्याप्रतिपादनं नाम
सप्तमः पटलः ॥

॥ इति शिवज्ञानबोध मध्यटीका परिसमाप्ता ॥

॥ श्रीः ॥

॥ शुभमस्तु ॥